

LEIDSCH JAARBOEKJE.

P. J. MULDER & ZOON — LEIDEN.

1926

JAARBOEKJE.

JAARBOEKJE

VOOR

GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

VAN

LEIDEN EN RIJNLAND.

TEVENS ORGAAN VAN DE
VEREENIGING „OUD-LEIDEN”.

1925—1926.

(TWINTIGSTE DEEL)

LEIDEN — P. J. MULDER & ZOON

EEN WOORD VOORAF.

Ook het twintigste deel van ons Jaarboekje moet dienst doen voor een tweetal jaren, wegens de kosten aan de uitgave verbonden. De kroniek is wederom beknopt en het aantal levensberichten vrij groot. Mocht men hier toch enkele bekende persoonlijkheden missen, dan is de reden, dat er bezwaarlijk een levensbeschrijver te vinden was.

Ofschoon wij niet gewoon zijn bijdragen aan leven-den te wijden, meenden wij ditmaal daarop een uitzondering te moeten maken met betrekking tot het jubileum van Prof. Lorentz. Met weemoed gedenken wij, dat Prof. Kamerlingh Onnes, die zoo goed was zijn fraaie rede voor onzen bundel af te staan, enkele dagen nadat hij ons deze had toegezonden zelf van ons is weggenomen.

Onze geschiedkundige bijdragen, al zijn zij niet talrijk, bieden verscheidenheid en zij zullen, naar wij hopen, den lezer welkom zijn.

Wij danken alle medewerkers aan dit Jaarboekje zeer voor de door hen afgestane bijdragen.

DE REDACTIE.

VEREENIGING „, OUD-LEIDEN".

Verslag over de jaren 1924 en 1925.

Hierbij geeft ons Bestuur wederom de gebruikelijke mededeelingen over de twee laatste vereenigingsjaren.

Het ledental steeg niet onbelangrijk, aangezien vele studenten aan de roepstem van onzen vertegenwoordiger van het Studentencorps gevolg gaven door als lid toe te treden.

Onze werkzaamheden tot instandhouding van oude gebouwen beperkten zich tot één geval. De eenige luifel toch, die hier ter stede nog wordt aangetroffen, en wel aan het perceel Ouden Rijn n° 44, verkeerde in zoodanigen staat, dat afbraak voor de hand lag. Hierop gewezen zijnde, wist ons Bestuur het daaraan te leiden, dat de huurder van het perceel — het bekende Amsterdamsche Veerhuis — bewogen werd tegen vergoeding van de helft der onkosten, de luifel weder „in beetren staat" te doen herstellen. Ook eenige belangstellenden werden bereid gevonden hiertoe geldelijken steun te verleen.

Als winterlezingen brengen wij de volgende avonden in herinnering. Op den 15^{den} Februari 1924 kwam

Ir. G. L. Driessen tot ons met eene belangrijke voordracht over „De plattegrond van Leiden, voorheen, thans en in de toekomst”. Den 16^{den} December van dat jaar verplichtte Prof. Dr. L. Knappert ons met eene lezing over „Eeuw- en halve-eeuwfeesten der Leidsche Hoogeschool”, verduidelijkt door platen op deze gebeurtenissen betrekking hebbende. Deze avond mocht zoodoende beschouwd worden als een historische inleiding voor het ophanden zijnde 350ste Lustrum der Universiteit.

Den 3^{den} Juli 1925 werd eene excursie gemaakt naar Katwijk aan den Rijn. Bezocht werden het St. Willibrordus-College, alwaar de Rector ons welwillend rondleidde, benevens de beroemde graftombe in de Ned. Herv. Kerk, om vervolgens gebruik te maken van de vriendelijke uitnoodiging van den Heer en Mevrouw H. Eerdbeek, om in hunne gastvrije woning te komen hooren en zien, wat Mevrouw Eerdbeek over Katwijk's geschiedenis ten beste zou geven.

Het was ons Bestuur aangenaam, dat ook de Vereniging van Vrouwelijke Studenten bereid gevonden werd zich in ons Bestuur te doen vertegenwoordigen. Daartoe aangewezen, nam Mejuffrouw A. E. Chavannes in ons midden zitting.

HET BESTUUR.

STATUTEN.

Overgenomen uit „Bijvoegsel tot de *Nederlandsche Staatscourant*”
van Donderdag 5 April 1906, n°. 80.

VEREENIGING : Oud-Leiden, te Leiden.

1. De vereeniging Oud-Leiden is gevestigd te Leiden en stelt zich ten doel de bevordering van de kennis van en de belangstelling in de geschiedenis van Leiden en omstreken en het behoud der aldaar nog aanwezige bouwwerken en voorwerpen, belangrijk voor de locale en kunstgeschiedenis.

2. Zij tracht dit doel te bereiken door:

a. het houden van voordrachten en tentoonstellingen, het uitgeven van geschriften en het steunen van pogingen door anderen in den geest der vereeniging ondernomen ;

b. het steunen van de pogingen van de commissie voor het stedelijk museum tot het bijeenbrengen van voorwerpen, belangrijk voor de geschiedenis van Leiden en omstreken;

c. het verzamelen van gegevens over in Leiden en omgeving nog aanwezige oude gebouwen en historische voorwerpen.

3. Lid der vereeniging is elk die zich hiertoe bij het bestuur opgeeft en de vastgestelde contributie betaalt.

Lid-begunstiger is elk die een contributie betaalt van minstens f 10.— of een bedrag in eens van minstens f 100.—.

4. De contributie der gewone leden bedraagt minstens f 2.50 per jaar. Het vereenigingsjaar loopt van 1 Januari tot 31 December. Het bestuur kan corresponderende leden benoemen buiten Leiden woonachtig. Deze betalen geene contributie, doch hebben gelijke rechten als de leden, behalve ten opzichte van de door de vereeniging uit te geven werken.

5. De leden hebben recht van toegang tot alle ledenvergaderingen en door de vereeniging te houden tentoonstellingen. Zij ontvangen de door of met steun van de vereeniging uit te geven werken gratis of tegen verminderd tarief.

De corresponderende leden genieten alleen van deze laatste bepaling indien zij de voor de gewone leden vastgestelde contributie betalen.

6. Het bestuur bestaat uit minstens 5 leden, op de binnen de 3 eerste maanden van het jaar te houden algemeene vergadering door de leden te benoemen.

Zij nemen voor één jaar zitting, doch zijn terstond herkiesbaar.

In die jaarvergadering wordt verslag gedaan van het afgelopen vereenigingsjaar en rekening en verantwoording afgelegd.

7. Naast de door de algemeene vergadering te benoemen bestuursleden kunnen zitting nemen : een lid aan te wijzen door burgemeester en wethouders van Leiden en een lid aan te wijzen door het collegium van het Leidsch Studentenkorp. Deze 2 bestuursleden moeten lid zijn der vereeniging.

8. Het bestuur benoemt uit zijn midden een voorzitter, een ondervoorzitter, een secretaris en een penningmeester en regelt onderling de werkzaamheden.

9. De inkomsten der vereeniging bestaan uit

XI

contributies, giften in eens, entrees op te houden tentoonstellingen en opbrengst van uit te geven werken.

10. De vereeniging wordt aangegaan voor den tijd van 29 jaren en 11 maanden te rekenen van den dag van oprichting, zijnde 5 November 1902.

II. Niet in deze statuten voorziene gevallen worden door het bestuur beslist.

12. Wijzigingen in deze statuten mogen alleen gebracht worden door besluit van de meerderheid der leden aanwezig op de algemeene vergadering, nadat het voorstel hiertoe minstens eene week te voren aan de leden is medegedeeld.

Deze wijzigingen treden eerst in werking nadat hierop de koninklijke goedkeuring is verkregen.

Bij ontbinding der vereeniging wordt bij het ontbindingsbesluit geregeld op welke wijze gehandeld zal worden met de eventueel in het bezit der vereeniging zijnde voorwerpen. Het archief wordt aan het gemeentebestuur van Leiden aangeboden ter plaatsing in het gemeentearchief, en het eventueel aanwezig batig saldo, na aftrek van alle lasten, wordt aangeboden aan de gemeente Leiden, om te strekken tot aankopen ten behoeve van het stedelijk museum, behoudens de inachtneming van de voorschriften van art. 1702 B.W.

(Volgen de onderteekeniuzgen)

Goedgek. bij Koninkl. besluit dd. 14 Maart 1906, n°. 50.

Mij bekend,

De Minister van Justitie,

E. E. VAN RAALTE.

Vereeniging „**OUD-LEIDEN.**”

BESTUUR.

Dr. L. Knappert, *Voorzitter*.
Mr. Dr. J. C. Overvoorde, *Onder-Voorzitter*.
S. J. Le Poole L.Gzn., *Secretaris* (Witte Singel 72).
H. Th. van Steeden, *Penningmeester*
(Rijnsburgerweg 76).

Felix Driessen.
Ds. J. A. Prins.
Aug. L. Reimeringer.
Mr. Ds. J. W. Verburgt.
J. J. van der Lip.
Mej. A. E. Chavannes.

COMMISSIE VOOK DE REDACTIE VAN HET **JAARBOEKJE**.

Dr. G. J. Boekenoogen, *Voorzitter*.
W. J. J. C. Bijleveld, *Secretaris*.
Dr. L. Knappert.
S. J. Le Poole L.Gzn.

Ledenlijst der Vereeniging „Oud-Leiden”.

S. J. Fockema Andreae.
J. Baak.
Mr. A. vande Sande Bakhuyzen.
Mej. H. L. Bakker.
Jhr. H. Beelaerts van Blokland.
Jhr. Mr. W. A. Beelaerts van
Blokland.
Dr. A. Beets.
D. Beuth.
W. J. J. C. Bijleveld.
Dr. T. Bijleveld.
A. M. de Blauw.
Dr. P. J. Blok.
Mr. D. van Blom.
H. W. Blöte.
Dr. G. J. Boekenoogen.
J. Th. Boelen.
J. E. Bollin.
Dr. M. P. Kingma Boltjes.
Lourens Bosch.
Mej. A. Bosman.
Ir. A. G. Bosman.
Mr. P. E. Briët.

Dr. J. Bruining.
Burgersdijk en Niermans.
B. Buurman.
W. van Rossum du Chattel.
Mej. A. E. Chavannes.
J. W. O. Clant.
Mr. H. M. A. Coebergh.
A. Coert.
Mr. G. J. Couvee.
H. van Cranenburgh.
Dr. C. A. Crommelin.
A. Dijkers.
J. A. A. Dool.
Felix Driessen.
Mevr. Wed. P. L. C. Driessen-
von Forckenbeck.
Dr. D. A. H. van Eck.
Dr. A. Eekhof.
H. Eerdbeek.
Mr. A. van der Elst.
J. G. van Es.
Mr. H. ten Cate Fennema.
P. J. Fontein.

W. Fontein.	Jhr. A. G. F. van Kinschot.
Mej. H. J. de Fremery.	J. H. Klatte.
A. W. Frentzen.	J. Kloos.
Mr. H. A. van Gelder.	H. H. van der Kloot Meyburg.
Dr. H. D. van Gelder.	Dr. L. Knappert.
H. A. H. N. Gelderman.	B. Kolff.
G. Gerlings.	Mej. C. Korsse.
Jhr. Mr. Dr. N. C. de Gijselaar.	S. H. Koster.
J. G. M. van Griethuysen.	A. de Koster Jr.
Mej. A. E. Groll.	Mevr. Wed. A. C. Krantz-v. Dijk.
J. L. Hamming.	B. F. Krantz.
G. C. D. baron van	Dr. L. P. Krantz.
Hardenbroek.	H. E. Stenfert Kroese.
D. Hartevelt H. Cz.	J. Kroese.
H. C. Hartevelt.	Dr. J. E. Kroon.
Mr. J. E. Heeres.	E. H. ter Kuile.
J. W. Henny.	Dr. C. S. Lechner.
Dr. D. C. Hesseling.	F. A. W. van der Lip.
Dr. J. van der Hoeve.	J. J. van der Lip.
Mr. P. A. Pijnacker Hordijk.	A. F. van Manen.
Th. B. F. Hoyer.	F. E. Meerburg.
Dr. J. Huizinga.	J. P. Mulder.
Dr. C. Snouck Hurgronje.	L. Mulder.
G. van Itallie.	Dr. J. W. Muller.
Dr. C. J. A. van Itersen.	Mej. N. H. Nederburgh.
H. J. Jesse.	G. W. J. Neeb.
Mevr. Wed. P. H. Jonker—	Dr. H. M. van Nes.
Lapère.	G. meente Noordwijk.
Mej. L. Kalff.	Dr. H. Oort.
Dr. P. Th. L. Kan.	A. W. Overvoorde.

Mr. Dr. J. C. Overvoorde.	Jhr. P. M. van Baerdt van Sminia.
C. Peltenburg.	
W. Pera.	H. Th. van Steeden.
Mej. A. G. Pitlo.	G. J. Stoop.
Dr. P. M. de Planque.	Mr. J. W. Tabingh Suermondt.
H. van Poelgeest.	Mevr. Wed. Dr. L. J. Suringar-
Mej. C. J. Le Poole.	Muntendam.
S. J. Le Poole L.Gz.	W. J. P. Suringar.
Mr. N. W. Posthumus.	Mr. H. A. Sypkens.
Dr. F. van Praag.	Mr. Dr. Ir. J. van Hettinga
Dames Prins.	Tromp.
Ds. J. A. Prins.	H. P. Veldhuyzen.
W. M. C. Regt.	Mr. Ds. J. W. Verburgt.
Aug. L. Reimeringer.	Mr. W. Vissering.
G. A. Reirneringer.	Dr. J. Ph. Vogel.
Mr. E. Rijke.	Mr. C. van Vollenhoven.
Jhr. C. C. Röell.	Mej. Ch. van Vollenhoven.
P. H. Romeyn.	Mr. Egbert de Vries.
Dr. Ph. S. van Ronkel.	Dr. W. Th. M. Weebers.
H. D. Sala.	P. A. Wernink.
W. Samsom.	Mej. A. M. Weydung.
J. F. X. Sanders.	J. V. Rypperda Wierdsma.
H. M. Sasse.	W. F. Verhey van Wijk.
W. A. A. J. baron Schimmel-	R. de Wilde F.Gz.
penninck van der Oije.	H. K. W. Wrede.
J. Schots Jz.	Dr. J. Zaijjer.
A. P. Schram de Jong.	J. Zaalberg.
Mej. Dr. C. Serrurier.	

KORTE KRONIEK
VAN
LEIDEN EN RIJNLAND.

KORTE KRONIEK. ")

1924.

- 3 Jan. Invoering van den éénmanswagen op de tramlijn Leiden-Oegstgeest.
- 5 „ Huldiging van Prof. Dr. S. G. de Vries bij zijn aftreden als directeur der Universiteitsbibliotheek.
- 20 „ Ds. J. Kijne, van Zevenhuizen, doet zijne intrede als Ned. Herv. predikant te Woubrugge.
- 21 „ De Gemeenteraad besluit tot opheffing van het tapverbod op Zon- en feestdagen.
- 21 „ Overlijden van den heer L. W. van Giessen, ontvanger van Leiderdorp, oud-hoofd der Chr. school en oud-voorzitter der A. R. Kiesvereeniging aldaar.
- 24 „ De Haagsche stoomtram rijdt voor het laatst.
- 25 „ Opening van den dienst met de electriche tram Noordwijk-Katwijk-Leiden via Voorschoten, Veur, Leidschendam naar den Haag (voorloopig van Veur tot den Haag nog per stoomtram).

*) Voor benoemingen van **hoogleraren** enz. verwijzen wij naar het Jaarboek der Universiteit.

XIX

- 26 Jan. Overlijden van den heer J. P. J. Driessen, goudsmid, van 1897-1915 lid van den Getneenteraad.
- 28 „ Opening van de Jozef Israëls-tentoonstelling in de Lakenhal.
- 29 „ Overlijden van den oud-hoogleraar Dr. J. J. Hartman.
- 16 Febr. Overlijden van Mr. J. C. van der Lip, advocaat en oud-wethouder, voorzitter der Gemeentecommissie in de Ned. Herv. Kerk.
- 20 „ Het gerestaureerde kerkgebouw der Ned. Herv. Gemeente te Sassenheim wordt in gebruik genomen.
- 25 „ Overlijden van Mevr. J. E. de Stoppelaar—Zeeman, raadslid sedert 1923.
- 26 „ Overlijden te 's-Gravenhage van den heer F. Gordon, oud-hypotheekbewaarder.
- 26 „ De Hooge Raad doet in de kwestie der Leidsche navorderingsbelasting uitspraak ten gunste der Gemeente.
- 28 „ De heer J. W. Lau, sedert 1881 hoofd-ambtenaar-kassier bij den gemeenteontvanger, verlaat den gemeentedienst.
- 21 Mrt. De nieuwe, verbrede Bleekerssluizenbrug over den Zoeterwoudschen Singel bij den Hoogen Rijn dijk voor het verkeer opengesteld.
- 21 „ Overlijden van den heer J. Boot, raadslid en oud-wethouder van Leiderdorp.

XX

- 30 Mrt. Prof. J. H. Berends, waarnemend pastoor der Oud-Kath. Kerk alhier, neemt afscheid van de gemeente en leidt den nieuwbenoemden pastoor G. A. Smit in.
- 11 April Inwijding der nieuwe electrische tramlijn Leiden-Voorburg-den Haag—Scheveningen.
- 18 „ De nieuwingerichte zalen der Egyptische afdeeling van het Museum van Oudheden geopend.
- 1 Mei De heer G. A. de Stoppelaar, ontvanger der dir. belastingen, krijgt eervol ontslag.
- 2 „ De door de Kamer van Koophandel voor Rijnland ingestelde Handelsbeurs, die des Vrijdags in de Stadszaal zal gehouden worden, officieel geopend, in tegenwoordigheid van Minister Aalberse.
- 5 „ Bezoek van H.M. de Koningin-Moeder aan de Leidsche Ambachtsschool.
- 5 „ De nieuwe Chr. H. B. S. aan de Kagerstraat en het nieuwe schoolgebouw der Vakschool voor Meisjes aan het Rapenburg geopend door Minister de Visser.
- 8 „ Inwijding van het nieuwe klooster der Franciscanen in de verbouwde villa Rozenhof aan den Haagweg.
- 13 „ Dr. F. C. Wieder aanvaardt het directeurschap der Universiteitsbibliotheek.

XXI

- 15 Mei Afbraak van de Buitensocieteit Amicitia aan de voormalige Rijnsburgerpoort, ter vervanging door een nieuw gebouw.
- 21 „ Overlijden te Zundert van den oud-hoog-leeraar Mr. H. van der Hoeven.
- 21 „ Afbraak van de 17de-eeuwsche pomp te Noordwijk aan Zee.
- 29 „ Overlijden van den heer W. Pera, oud-wethouder en oud-lid der Prov. Staten.
- 31 „ De afdeeling-Leiden van de S. D. A. P. bestaat 25 jaren.
- 5 Juni De Studenten-roeivereniging Njord bestaat 50 jaar.
- 16 „ De Gemeenteraad besluit op voorstel van B. en W. de 45-urige arbeidsweek voor het Gemeentepersoneel te vervangen door de 48-urige.
- 29 „ Overlijden van den heer C. H. Nijkamp, arts.
- 29 „ De Muziek- en tooneelvereniging „Nut en Vermaak” bestaat 50 jaar.
- 3 Juli Overlijden van den heer P. J. van Hoeken, houthandelaar en oud-raadslid.
- 8-12 „ Amerikaansche week. Bezoek en officieele ontvangst van ongeveer 60Amerikaansche studenten.
- 15-22 „ Watersport-tentoonstelling te Warmond.
- 19 „ De heer J. P. Lambert krijgt eervol ontslag als directeur van het telegraafkantoor

- 21 Juli Overlijden te Melchtal (Zwitserl.) van den oud-hoogleeraar Dr. J. van Leeuwen Jr.
- 1 Aug. De Raad van Wassenaar besluit het huis de Pauw, vroeger verblijf van Prins Frederik aan te koopen en in te richten tot Raadhuis.
- 9 „ Opening van de nieuwe gemeentelijke grondwaterzweminrichting aan de Zijl.
- 15 „ Gouden priesterfeest van den heer P. L. Dessens, deken van Leiden.
- 30 „ Opening der Bakker Korff-tentoonstelling in de Lakenhal, ter gelegenheid van het eeuwfeest zijner geboorte.
- 1 Sept. De heer H. J. van Katwijk treedt af als custos der Universiteit.
- 10 „ Honderdjarig bestaan der Nutsbibliotheek.
- 18 „ Officieele inwijding der gereorganiseerde Sterrewacht door Minister de Visser.
- 23 „ Overlijden van den oud-hoogleeraar Mr. A. C. Visser van IJzendoorn, lid der Prov. Staten en oud-lid van de Tweede Kamer en den Leidschen Gemeenteraad.
- 27 „ Het 300-jarig bestaan van het Van Assendelfthof feestelijk herdacht.
- 2-4Oct. Herdenking van Leiden's Ontzet voor 350 jaar. Onthulling van een monument. Openluchtspel : Vrede van Rijswijk. Historische optocht.

XXIII

- 6 Oct. Overlijden te 's-Gravenhage van Staatsraad
Mr. J. Oppenheim, oud-hoogleraar.
- 10 „ Overlijden te Utrecht van Dr. M. C. Dek-
huyzen, hoogleeraar aan de Veeartsenij-
kundige hoogeschool aldaar, oud-wet-
houder van Leiden (1891-1901).
- 18 „ Herdenking van het 60-jarig bestaan der
H. B. S.
- 22 „ Herdenking van het 25-jarig bestaan van
het Leidsche Volkshuis.
- 24 „ Aan Prof. Dr. W. Eindhoven wordt een
Nobelprijs toegekend.
- 1 Nov. De heer R. Nijk treedt af als directeur van
het Bouw- en Woningtoezicht. Zijn op-
volger wordt de heer G. F. E. Kiers.
- 3 „ De heer P. C. G. A. Wijkmans benoemd
tot directeur van den gemeentelijken
Dienst voor Sociale Zaken.
- 18 „ Overlijden van Mevr. P. J. ten Bosch—
van der Tak, secr.-penningm. der Ned.
Vereeniging van Huisvrouwen en voorz.
van de Leidsche Coöperatieve Keuken.
- 1 Dec. Het ziekenhuis der Waalsche Gemeente
(Hôpital Wailon) op het Rapenburg wordt
opgeheven.
- 15 „ Opening van de Christelijke H. B. S. te
Alphen door Minister de Visser.

1925.

- 3 Jan. Overlijden van den heer G. Tierolf, bekend suppoost bij feesten en uitvoeringen.
- 4 „ Overlijden te Bloemendaal van den heer G. Japikse, oud-hoofd der school aan de Aalmarkt en leeraar aan de Kweekschool voor Onderwijzers.
- 13 „ Het oudste wijkgebouw te Leiden, dat van de Chr. Wijkvereniging „Levendaal” bestaat 50 jaar.
- 21 „ De heer W. J. E. Kwint geïnstalleerd als burgemeester van Koudekerk.
- 30 „ De nieuwe brug van den Zijlsingel naar het Utrechtsche Veer wordt in gebruik genomen.
- 2 Febr. Ds. H. J. Kouwenhoven, predikant bij de Geref. Gemeente aan de Hooigracht herdenkt zijn 40-jarige ambtsbediening.
- 7 „ Opening der tentoonstelling in de Lakenhal, betrekking hebbende op de geschiedenis der Leidsche Hoogeschool.
- 9 „ Herdenking van het 350-jarig bestaan der Universiteit. De hoogleeraren gaan in optocht onder klokgelui van het Academiegebouw naar de Pieterskerk, alwaar H.M. de Koningin door den Rector Magnificus Mr. A. J. Blok tot Doctor honoris causa in de Rechtswetenschap wordt gepromoveerd, in tegenwoordigheid van het geheele Koninklijke Huis en vele autoriteiten en belangstellenden.

- 19 Febr. De Oud-Katholieke Gemeente verkoopt haar kerkgebouw op de Hooigracht aan het St. Elisabethgesticht voor uitbreiding daarvan en wordt eigenares van huize „De Hoekstee” op den Zoeterwoudschen Singel, welk gebouw voor haar kerkdienst zal worden ingericht.
- 21 „ Overlijden van den heer J. F. Teunis, oud-deurwaarder bij de Leidsche rechtbank.
- 23 „ De heer A. J. P. Koster benoemd tot chef van de afd. Finantiën ter gemeentesecretarie.
- 26 „ H.M. de Koningin geeft ten paleize een promotiediner.
- 4 Mrt. Het Pilgrim-Fathers-Genootschap herdenkt in de Pieterskerk John Robinson, die daar 300 jaar geleden begraven werd.
- 19 „ Dr. J. G. van der Sluys, praktiseerend geneesheer te Leiden, gehuldigd bij zijn 50-jarig doctoraat.
- 31 „ De heer E. Bouma Nieuwenhuis treedt na 47-jarigen dienst ten stadhuisse af als chef der afd. Finantiën.
- 11 April Overlijden van den heer J. E. Kikkert, lithograaf en teekenaar van vele Leidsche stadsgezichten en karakteristieke gevels.
- 9 Mei Overlijden van den heer J. J. de Graaf, ouderling en ruim 40 jaar bestuurslid der Ned. Herv. Gemeente.

XXVI

- 11 Mei Opening van een polykliniek voor dieren
te Leiden ten huize van den dierenarts
J. G. H. Holsheimer.
- 12 „ Opening van de Oegstgeester zweminrich-
ting „Poelmeer” bij het Warmonderhek.
- 16 „ De electrische tramlijn den Haag—Wasse-
naar-Leiden van de H. T. M. wordt in
gebruik genomen tot aan het Posthof bij
de Poelbrug.
- 30 „ Overlijden van Prof. Dr. D. A. de Jong,
hoogleeraar in de vergelijkende ziekte-
kunde en parasitologie.
- 31 „ Ontsporing van de N. Z. H. tram naar Katwijk
op de Blauwpoortsbrug.
- 3 Juni Opening van het Katwijksche ziekenhuis.
- 15 „ De Studenten-societeit Minerva voor 50 jaar
opgericht.
- 15 „ De nieuwe electrische brug bij het Haagsche
Schouw wordt voor het verkeer open-
gesteld.
- 19 „ Het koffiehuis „Zomerzorg” gemoderniseerd.
- 22-27 „ Lustrúmfeesten. Openluchtspel van H. Teir-
linck en Joh. de Meester Jr.
- 29 „ Overlijden van den kunstschilder M. Kamer-
lingh Onnes te Oegstgeest.
- 30 „ Mej. H. Funke neemt afscheid van het
Leidsche Volkshuis na 10 jaar directrice
te zijn geweest.

XXVII

- 4 Juli De electrische tram den Haag-Wassenaar
-Leiden neemt ook het Leidsche deel
van den weg (Poelbrug, Haarlemmer-
straat, Koudehoek) in gebruik.
- 11 „ Opening der eerste kliniek voor allergische
ziekten in een perceel aan den Zoeter-
woudschen Singel.
- 11 „ Overlijden van den heer W. P. ten Kate,
leeraar aan de Chr. Kweekschool voor
Onderwijzers, hoofdbestuurslid van de
Chr. Hist. Unie.
- 4 Aug. Mr. Dr. J. Schokking benoemd tot Minister
van Justitie.
- 19 „ Overlijden van Dr. P. J. Montagne, con-
servator aan het Organisch Chemisch
Laboratorium en voorz. van den Leidschen
Chemischen Kring.
- 24 „ De Gemeenteraad besluit tot het verwijderen
van de Jan Vossenbrug en een brug te
leggen voor de Volmolengracht.
- 31 „ Prof. Dr. P. J. Blok, afgetreden hoogleeraar
in de Vaderl. Geschiedenis, benoemd tot
Commandeur in de Oranje-Nassauorde.
- 2 Sept. Opening der landhuishoudkundige school
te Alphen.
- 6 „ Afscheidspredikatie van Ds. J. Wuite, sinds
1912 predikant bij de Doopsgez. Gemeente.
- 13 „ Ds. A. van der Wissel, gedurende 22 jaar
voorganger der Vrijzinnig-Hervormden,
preekt afscheid in het Leidsche Volkshuis.

XXVIII

- 14 Sept. In den 'vroegen ochtend wordt de nieuwe spoorbrug over de Haarlemmer trekvaart gelegd.
- 14 „ Overlijden van den heer W. Haanstra, oud-directeur der Kweekschool voor Bewaarschoolhouderessen.
- ‘5 „ Herdenking van den marteldood in 1525 van Joannes Pistorius (Jan de Bakker), pastoor van Jacobswoude, door onthulling van een gedenksteen te Woubrugge.
- 17 „ De nieuwe R.K. Sint-Josephkerk aan den Heerensingel ingewijd.
- 23 „ Eerste-steenlegging der nieuwe kerk van de Oud-Katholieken aan den Zoeterwoudschen Singel.
- 24 „ Inwijding der nieuwe Ned. Herv. kerk in het park de Kievit te Wassenaar.
- 1 Oct. De heer C. B. Duyster 40 jaren organist der Pieterskerk, en daarvoor 14 jaren bij de Doopsgez. Gemeente.
- 2 „ Eerste-steenlegging van de R.K. kloosterkerk op Rozenhof aan den Haagweg.
- 3 „ Herdenking van Leiden? Ontzet. Reclame-optocht.
- 13 „ Paul Krüger-herdenking in de Academie.
- 21 „ Huldiging van burgemeester de Gijselaar op zijn 60sten verjaardag en aanbieding van zijn portret, geschilderd door Hartz.

XXIX

- 21 Oct. Overlijden te Kreuzlingen (Zwitserl.) van den heer W. A. Leembruggen, fabrikant.
- 23 „ De Gemeentespaarbank te Katwijk bestaat 50 jaar.
- 29 „ Overlijden van Prof. Dr. K. H. Roessingh, hoogleeraar in de faculteit der godgeleerdheid.
- 29 „ Overlijden te 's-Gravenhage van Dr. C. L. Rtimke, geneesheer aldaar, vroeger te Leiden.
- 19 Nov. Officieele opening van de waterleiding voor de gemeenten Hillegom, Lisse, Sassenheim en Warmond.
- 24 „ Overlijden te 's-Gravenhage van den heer J. Idzerda, arts aldaar, vroeger te Leiden.
- 28 „ Overdracht van het op kosten van Leidsche ingezetenen gerestaureerde, in 1601 door de stad Leiden geschonken glasraam in de St. Janskerk te Gouda, voorstellende het Ontzet van Samaria en geschilderd door Corn. Clock naar een ontwerp van Burgem. Isaac Swanenburgh.
- 9 Dec. De heer R. H. Th. van Leeuwen 40 jaren stadsklokkenist.
- 9 „ Het 50-jarig bestaan der Leidsche afdeeling van de Mij. tot Bevord. der Toonkunst herdacht door een uitvoering van de Johannes-Passion van Bach.

- 10 Dec. Aan Prof. Dr. W. Einthoven wordt te Stockholm de hem verleden jaar toegekende Nobelprijs voor natuurkunde uitgereikt.
- 11 „ De nieuwe verbindingsweg Maresingel — Langegracht voor het verkeer opengesteld.
- 11 „ Huldiging van Prof. Dr. H. A. Lorentz ter gelegenheid van diens 50-jarig doctoraat, in tegenwoordigheid van den Prins der Nederlanden, den Minister-president Colijn en den Minister van Onderwijs Rutgers. Gepromoveerd tot Doctor honoris causa der Medische faculteit. Grootkruis in de Orde van Oranje-Nassau. Een Lorentz-fonds gesticht.
- 14 „ Overlijden te 's-Gravenhage van Ir. H. Paul, oud-wethouder en oud-directeur van gemeentewerken te Leiden.
- 17 „ Het Hoofdbestuur van de Kon. Ned. Mij. van Tuinbouw en Plantkunde stelt een Witte-medaille in, ter gelegenheid van het 25-jarig voorzitterschap van den heer E. Th. Witte, hortulanus te Leiden.
- 25 „ Overlijden van den heer C. H. Kouw, instrumentmaker aan de Sterrenwacht en mede-oprichter van het Ned. Werkliedenverbond.
-

IN MEMORIAM.

J. P. J. DRIESSEN. †

De Heer Jacobus Petrus Johannes Driessen, die den 26 Januari 1924 overleed, is bijna 60 jaar werkend lid geweest der St. Vincentius-vereeniging, alhier.

Reeds bij het leven van den Heer H. C. Coebergh, die toen President van genoemde Vereeniging was, is de Heer Driessen Vice-President van den Bijzonderen Raad, President van de St. Petrus-Conferentie geweest en vanaf de oprichting President van het Liefdewerk van Kinderbescherming.

Steeds vol toewijding en onafgebroken werkzaamheid in alle functiën, die hij bekleedde, was de oprichting van een eigen toevluchtsoord voor voogdij- en regeeringskinderen zijn ideaal, zoodat dit gesticht te Lisse tot stand kwam.

Zijn sterk geheugen betreffende de situatie der door hem gedurende tal van jaren persoonlijk bezochte gezinnen, was ook van groot nut in den Voogdijraad, waarvan de overledene een verdienstelijk lid was.

De Heer Driessen werd 22 Augustus 1845 geboren en was het hoofd van een bekende goudsmidszaak. Hij is ook van 1897-1915 lid van den Gemeenteraad geweest.

H. J. J. M. DAMEN.

PROF. DR. J. J. HARTMAN. †

Jacobus Johannes Hartman werd op 14 Februari 1851 geboren te Blankenham (Ov.), waar zijn vader predikant was. Toen deze zijn emeritaat had genomen, vestigde het gezin zich te Amsterdam, waar de zoon verder lager onderwijs genoot, het gymnasium doorliep en in 1869 als student aan het Athenaeum Illustre een jaar lang de lessen van prof. Boot volgde. In 1870 verhuisden zijne ouders naar Leiden, dat Hartman's woonplaats is gebleven tot zijn dood toe. Hij heeft daar gestudeerd onder Cobet en Pluygers, is er op 16 Juni 1877 gepromoveerd op *Studia critica in Luciani Samosatensis opera*, na het vorige jaar een tijdelijke betrekking aan het Amsterdamsche gymnasium te hebben bekleed, werd er met 1 September 1877 praeceptor — in 1883 conrector aan het gymnasium — op 23 September 1891 hoogleeraar in de Latijnsche taal en letterkunde, alsmede in de Romeinsche Antiquiteiten, als opvolger van den overleden hoogleeraar Cornelissen. Op 14 December 1893 trad hij er in het huwelijk met Mej. P. C. Verpoorten, die zijne trouwe gade is gebleven tot zijn dood en zijn steun in moeilijke omstandigheden, zooals het verlies van hun eenig kind, dat op jeugdigen leeftijd overleed. In 1907-1908 was hij Rector Magnificus

en hij heeft toen op 8 Februari zijn rectorale oratie gehouden *De eloquentia philologo colenda*. Toen hij in 1921 den 70-jarigen leeftijd had bereikt, was hij door de Wet genoodzaakt zijn ontslag te nemen. Hij is op 29 Januari 1924 overleden en op het kerkhof aan de Groenesteeg ter aarde besteld.

Ondergeteekende heeft Hartman als mensch en docent trachten te teekenen in een feuilleton van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 1 Februari 1924 en prof. A. Kluyver heeft een uitvoerig bericht van zijn leven en werken gegeven in het *Jaarboek der Kon. Akad. van Wetenschappen* van 1925, waaraan een volledige lijst van zijne geschriften is toegevoegd. Van deze Akademie was Hartman sedert 1902 lid ; bovendien was hij ridder in de Orde van den Nederlandschen Leeuw, officier de l'Instruction Publique, buitenlandsch lid van de *Epistémonikê Hetaireia* te Athene en van de *Academia Regia Virgiliana* te Mantua. Zijne verdiensten als geleerde, blijkende uit vele werken op het gebied van de Grieksche en Latijnsche taal en letterkunde, zijn dus zoowel in het buitenland als hier te lande erkend, maar ook als Latijnsch dichter heeft hij geschitterd: bij den jaarlijkschen wedstrijd van het Hoeufftiaansch Legaat is hij tweemaal het gouden eermetaal deelachtig geworden en meermalen zijn zijne gedichten daarin eervol vermeld. Maar vooral heeft hij zich verdienstelijk gemaakt door zijn onvermoeid ijveren voor de bedreigde classieke opleiding door feuilletons en populaire werken over de Oudheid, als *De Avondzon des Heidendoms*, *Beatus Ille* en *Honderd jaar geestelijk*

leven in *den Bom. Keizertijd*, welke werken in wijden kring bewonderende lezers hebben gevonden en meermalen zijn herdrukt.

Op 23 September 1916 herdacht Hartman zijn 25-jarig professoraat en bij die gelegenheid vooral, toen zijne leerlingen, oud-leerlingen en vrienden hem zijn door Louis Hartz geschilderd portret aanboden, is gebleken, hoe groote liefde men hem allerwegen toedroeg. De herinnering aan den edelen mensch, den voortreffelijken leeraar en trouwen vriend zal voorzekeer in de harten van velen blijven voortleven, terwijl zijne werken hem een onvergankelijke plaats verzekeren in de geschiedenis onzer philologie.

Utrecht.

DR. P. H. DAMSTÉ.

MR. J. C. VAN DER LIP. †

Geheel onverwacht werd Mr. Johannes Cornelis van der Lip in den avond van den 16^{en} Februari 1924 van ons weggenomen.

Reeds op weg naar mijne woning gevoelde hij zich niet geheel in orde en eenigen tijd later, aan tafel gezeten, zakte hij plotseling ineen en werd dit werkzame leven afgesneden.

Spoedig ging de droeve mare van zijn overlijden van mond tot mond en menigeen was het aan te zien, hoe diep, hoe overweldigend de indruk van dit heengaan was.

Mr. van der Lip, geboren den 11^{en} Juni 1869, was de zoon van den bekenden Leidschen predikant J. J. van der Lip, den man, die vooral bij de kleine luyden om zijn eenvoudig karakter en zijn even eenvoudig woord hoog stond aangeschreven.

Na het Gymnasium met vrucht te hebben afgeloopen, studeerde hij aan de Leidsche Universiteit en promoveerde in 1892 op een proefschrift, getiteld „Het erfrecht van natuurlijke kinderen”.

Na zijne promotie vestigde hij zich in deze gemeente als Advocaat en Procureur en mocht zich al spoedig in een uitgebreide rechtspractijk verheugen.

Als repetitor in strafrecht stond hij in hoog aanzien.

XXXVII

Zijn repetenten hielden van hem en om zijn heldere en duidelijke lessen en om zijn beminnelijk karakter. Geen moeite was hem te groot om de kans van slagen voor zijn „leerlingen” te verzekeren.

Van der Lip bewoog zich ook op ander gebied. Hij is jarenlang lid en Voorzitter van de Gemeente-Commissie van het Ned. Herv. Kerkgenootschap geweest, Curator van het Gymnasium, President-Commissaris van de Leidsche Broodfabriek en bestuurslid van vele andere instellingen of verenigingen. Hij nam niet spoedig een functie aan, maar deed hij het, dan was men ook verzekerd van zijn ongeëvenaarde werkkraft.

In 1903 vaardigde de Christelijk-Historische partij van der Lip af als haar vertegenwoordiger in den Gemeenteraad en wei voor het toenmaals overwegend vrijzinnig eerste kiesdistrict. Dit was trouwens geen wonder, als men bedenkt, dat zelfs zijn leermeester Prof. Fockema Andreae de candidatuur-van der Lip toejuichte.

Op 4 Februari 1909 werd hij tot Wethouder gekozen in de plaats van wijlen den heer H. C. Juta.

Het is in die kwaliteit, dat ik hem heb leeren kennen en hoogachten. En ik mag zeggen, dat het een voorrecht voor mij is geweest dien man van zoo nabij te hebben gekend. Want, van der Lip was een eerlijk, rechtschapen man, toegerust met een groot verstand, met veel werklust, met een ongeëvenaarde werkkraft en daarbij uiterst scherpzinnig en geestig als weinigen.

De aan zijne zorgen toevertrouwde Onderwijszaken

XXXVIII

beheerschte hij geheel en al en het schuldig blijven van het antwoord op een tot hem gerichte vraag ten opzichte van onderwijszaken, zal men in de Raads-handelingen vruchteloos zoeken. De reorganisatie van het onderwijs kwam tijdens zijn Wethouderschap tot stand en heeft hem heel wat tijd en moeite gekost.

En hoewel het zeer moeilijk, om niet te zeggen, onmogelijk is om het ieder naar den zin te maken, meen ik toch te mogen zeggen, dat hij bij het Onderwijzend personeel geen vijanden, wel vrienden had.

Ook ten opzichte van de Openbare Gezondheid heeft van der Lip zich verdienstelijk gemaakt. De instelling van den Gemeentelijken Geneeskundigen Dienst is zijn werk geweest, nadat hij tevoren het Voorzitterschap had bekleed van de desbetreffende Raadscommissie.

De omzetting van den Gemeentelijken Keuringsdienst van Eet- en Drinkwaren in den Districts-Keuringsdienst van Waren, omvattende 36 gemeenten, heeft hij nog mogen beleven, maar de betere huisvesting van dien dienst, waarvoor hij met alle kracht gestreden heeft, heeft hij niet mogen aanschouwen.

Zoo heeft van der Lip gewerkt, inderdaad zoolang het voor hem dag was.

Voor mij is met hem iemand heengegaan, die mijn volle sympathie, mijn hartelijke vriendschap had. Hij was mijn steun, mijn raadgever, mijn rechterhand.

Hoe menigmaal heb ik met hem de belangrijkste gemeentezaken besproken en daarbij bewonderd zijn groote kennis, zijn ruime opvatting, zijn bijzondere

XXXIX

scherpzinnigheid, maar bovenal zijn onkreukbare eerlijkheid en onpartijdigheid.

Van der Lip had bij al die uitnemende kwaliteiten een goed en edel hart. Dat toonde hij ook thuis in de liefde en de groote toewijding voor zijn vrouw, die helaas langen tijd aan haar kamer gebonden was en aan zijn beide zonen, die hij trouw ter zijde stond in hunne studie en die hij zelfs nog eenige uren voor zijn dood les gaf.

Hij was een braaf man.

In deze ure denk ik met innige droefheid aan het verscheiden van den man, die mijn oprechte vriend en raadsman was, maar ook met dankbaarheid aan Hem, die mij het voorrecht geschonken heeft zoovele jaren te genieten niet alleen van zijn kennis, zijn hulp, zijn steun, maar bovenal van zijn warm, zijn medevoelend hart.

Beste, brave vriend, rust zacht, ik zal U nooit vergeten.

N. C. DE GIJSELAAR.

F. GORDON.

Frans **Gordon** werd 6 October 1847 te Maastricht geboren, als zoon van den zeer gezeienen president van de arrondissementsrechtbank aldaar Mr. Alexander **Gordon**. Hij volgde er de eerste klassen van het gymnasium, en werd daarna opgeleid voor surnummerair bij de registratie. Zijn ambitie was eerst om in de rechten te studeeren en met zijn scherp kritischen geest zoude hem een eervolle loopbaan bij balie of magistratuur verzekerd zijn geweest, doch verschillende omstandigheden deden hem later de registratie kiezen, waarvan de opleiding nauw aan de rechtsstudie is verwant.

Hij slaagde in 1870 als nummer twee van het registratieëxamen en werd daarna tot ontvanger benoemd aan enkele kleinere kantoren, met welke hij slechts in naam verbonden werd, daar het hoofdbestuur er prijs op stelde hem de eerste zes jaren aan het ministerie van financiën te detachceeren. Hier was hij betrokken bij de voorbereiding van verschillende wetsontwerpen en van eene nieuwe regeling van de visscherij. Het waren gelukkige jaren, waarin de jonge ambtenaar zich de waardeering verwierf van zijne superieuren en een vriendenkring vond, met welken hij de belangstelling deelde voor menig onderwerp van algemeen belang. Hiertoe behoorden

zijn leermeester de latere minister **Sprenger** van Eyk, de latere Raad van Indië Rovers, wiens onder het pseudoniem Holliday verschenen Etsen naar het leven eenigen opgang maakten, en de fijnbegaafde A. C. Loffelt, met wien hij de groote liefde deelde voor Shakespeare en de filosofie.

Achtereenvolgens zag hij zich daarna belast met de leiding der registratiekantoren te Beetsterzwaag, waar hij zijne latere echtgenoot Bertha van Dalsen Fontein leerde kennen, Schagen, Rosendaal (N. Br.) en Apeldoorn, en in 1893 werd hij te Leiden benoemd, waar hij, met een kort intermezzo te Amsterdam, werkzaam bleef, eerst als ontvanger der registratie en sinds 1910 als hypotheekbewaarder. Als ambtenaar was hij nauwgezet en behulpzaam, waar zijne technische hulp of voorlichting werd ingeroepen. De Leidsche notarissen gaven een spontaan blijk van hunne groote waardeering, toen hij, na een kort verblijf te Amsterdam, weder te Leiden werd benoemd, en de regeering erkende zijne verdiensten door de benoeming in de staatscommissie voor het afnemen van notarieele examens (1890—1891) en in 1913 door de benoeming tot ridder in de orde van Oranje-Nassau.

In de vakbladen verschenen van zijne hand verschillende scherpgestelde artikelen, waarvan het eerste, reeds in 1871, in het Tijdschrift Regt en Wet, gevolgd door bijdragen in het Weekblad voor Privaatrecht, Notarisambt en Registratie en in het Tijdschrift voor Notariaat, Privaatrecht en Registratie. Zijn laatste werk op dit gebied verscheen in 1917.

Het verblijf te Apeldoorn ontwikkelde zijne groote liefde voor de natuur en zijn lust tot reizen. Nauwelijks waren de beide dochters oud genoeg om van eene buitenlandsche reis te genieten, of met ijver werd in de wintermaanden het reisplan ontworpen en gewoonlijk was de familie reeds enkele uren na ingang van het verlof over de grenzen, om eerst op het laatste oogenblik in de Sleutelstad terug te keeren. Meer dan tot de groote steden voelde hij zich aangetrokken tot de majestueuse natuur van de berglanden en wij verwonderen ons dan ook niet hem onder de oprichters te vinden van de Nederlandsche Alpenvereeniging, waarvan hij verschillende jaren bestuurslid was.

Van zijnen vader, die een goed lokaal-historicus was, en die een belangrijke studie naliel over de ingewikkelde geschiedenis van Limburg, had Gordon de belangstelling geërfd voor het historisch onderzoek. Als ontvanger te Leiden stelde hij een uitvoerig dossier samen over de rechten van den Staat op den Rijn tusschen Leiden en Katwijk, als afstammeling van het bekende oude Schotsche geslacht had hij zich zoo geheel met de geschiedenis hiervan vertrouwd gemaakt, dat hij zelfs wel uit Engeland hierover geraadpleegd werd, en als regent (1900-1918) — en vele jaren voorzitter — van het Oudeliedenhuis aan de Heerengracht bewerkte hij het archief dier instelling, waaraan dit Jaarboekje een goed geschreven artikel dankt (1914, bl. 85-102). In 1917 verscheen daarin van zijne hand een artikel over de grafelijke domeinen in Rijnland tot 1300, dat een bewijs geeft

XLIII

van zijne groote belezenheid (1917, bl. 69-75).

Aan zijne jeugdidealen, Shakespeare en de groote filosofen, in het bijzonder Spinoza, bleef hij ook op ouderen leeftijd getrouw en dit bracht hem in briefwisseling met verschillende mannen van naam, waaronder Dr. Meyer en zijn boezemvriend Prof. Is. van Dijk te Groningen. Het ontbrak hem echter te veel aan de ijzeren volharding om de resultaten van zijne studie op dit gebied af te ronden en in een artikel vast te leggen. Daarvan weerhield hem ook zijne beminnelijke bescheidenheid. De studie was hem lief om haar zelf en om het dieper doordringen in de vraagstukken van het leven.

Met een krachtig gestel en huiselijk geluk zonder ernstige tegenspoeden, vol belangstelling voor veel en voor velen, heeft hij een gelukkig leven gehad, zooals hij dit wenschte, zonder hevige beroering en zonder onbevredigde aspiraties. Na zijne pensionneering bleef hij nog tot 1923 aan Leiden getrouw, waar hij zich vele vrienden had gemaakt. Hij vertrok toen naar de Residentie, waar hij ons den 26 Februari 1924 plotseling ontviel, schijnbaar zonder voorafgaande waarschuwing, als wilde hij tot het laatste oogenblik volharden in zijn lijfregel om niemand tot last te zijn, doch velen tot voorlichting en steun.

J. C. OVERVOORDE.

W. PERA. †

Met het overlijden van den heer W. Pera op Hemelvaartsdag 1924 heeft Leiden een zijner trouwe burgers verloren, die gedurende een reeks van jaren een niet geringen invloed heeft uitgeoefend.

De heer Pera was geen Leidenaar van afkomst; hij werd op 4 Maart 1851 te Niebert (Gr.) geboren.

Aanvankelijk voor het onderwijs opgeleid, was hij een 5-tal jaren in een Christelijke school werkzaam. Om gezondheidsredenen was hij echter genoodzaakt dezen arbeid neer te leggen, waarna hij zich te Leiden vestigde om daar een machinale brei-inrichting te exploiteeren.

Hoewel de heer Pera zichzelf niet op den voorgrond stelde, kon hij toch niet als vergeten burger blijven leven. Ijveraar voor de A. R. beginselen als hij was, werd hij reeds in 1893 voor het toenmalige district I tot lid van den Gemeenteraad gekozen, welke functie hij met enkele onderbrekingen tot aan zijn dood heeft vervuld.

Als lid van den Gemeenteraad openbaarde zich de heer Pera als een beslist partijman, hoewel alle partijdigheid hem vreemd bleef. Hij was een vurig strijder voor de A.R. beginselen, maar hij wist ook de overtuiging van anderen te eerbiedigen en hun optreden

te apprecieeren. De belangen van de Gemeente die hem lief was geworden vonden in hem een trouw verdediger en het verwonderde dan ook niet, dat hij in 1918, toen de rechterzijde in den Raad in de meerderheid kwam, lid van het Dagelijksch Bestuur werd. Hoewel hij toen reeds niet jong meer was heeft hij zich toch als wethouder met hart en ziel aan de behartiging van de gemeentebelangen gegeven, niet het minst toen hij tijdens de langdurige ziekte van den burgemeester geroepen werd diens functie waar te nemen. Dat was voor hem geen gemakkelijke taak, maar de overtuiging tot dien arbeid geroepen te zijn, stelde hem in staat ook op dezen moeilijken post staande te blijven.

Ook in andere opzichten heeft de heer Pera zich verdienstelijk gemaakt. Een reeks van jaren had hij zitting in de Kamer van Arbeid. Voorts was hij lid van de Plaatselijke Schoolcommissie, lid van de Provinciale Staten van Zuid-Holland, medeoprichter en voorzitter van „Leidens Belang” en een invloedrijk lid van den Voogdijraad, in welke functie hij meermalen met warmte en talent voor het verdrukte het pleit voerde.

De heer Pera was niet iemand die zichzelf op den voorgrond drong. Maar als hij zich tot een of anderen arbeid geroepen wist, dan gaf hij zich geheel en met volle toewijding en werd nooit tevergeefs op zijn groote werkkraft een beroep gedaan.

Hij behoorde niet tot de wat men noemt „soepele” menschen. Hij was zooals een zijner vrienden hem teekende „het type van den zelfstandigen burger,

met weinig behoeften, sober levend, aan zijne verplichtingen voldoende; vrij zich gevoelend tegenover de menschen, maar gebonden door Gods Woord en zijne conscientie. Een van hen die de kracht vormen van het vrije Nederlandsche volk, dat niet buigen zal voor overheersching van wie ook, Calvinist, steunende op en kracht vindende in Gods vrije gunst en eeuwig welbehagen”.

Nog betrekkelijk onverwacht werd aan het leven van dezen stoeren grijsaard een einde gemaakt. Plotseling kwam de aftakeling. De levensenergie was niet gebluscht, maar de levenskracht begon snel te verminderen en na een kort ziekbed werd hij op 29 Mei afgelost van zijn post.

Zijn leven is niet tevergeefs geweest. De God op wien hij bouwde heeft hem genade geschonken om veel te mogen doen en de eere der menschen — op 70-jarigen leeftijd werd hij benoemd tot officier in de Orde van Oranje-Nassau -- is hem mede niet onthouden.

Wiebrand Pera is gestorven.

Maar wie hem gekend hebben zullen hem niet vergeten en zullen zich steeds met dankbaarheid herinneren wat door hem ook in het belang van Leiden werd verricht.

R. ZUIDEMA.

C. H. NIJKAMP. †

Christophilus Hendrik Nijkamp, naar beide grootvaders genoemd, is geboren te Leiden 2 Juni 1881, als eenigste zoon en oudste der twee kinderen van Dr. Adriaan Nijkamp en Maria Agatha ter Laag. Bij geen zijner beide namen is hij ooit genoemd, doch hij heette in zijn jeugd „Johnie”, later veranderd in „Jos” en zoo is het altijd gebleven. In zijn eerste levensjaren zal hij wel, zooals toen de Leidsche gewoonte was, vele ochtenden in den tuin van Musis hebben doorgebracht, en als ik mij niet zeer bedrieg dateert onze kennismaking en latere vriendschap uit dien tijd. Fröbel- of bewaarschool bezocht hij niet, doch kwam in den cursus 1887-1888 op de Aalmarkt op school, bij ons aller leermeester en vriend Japikse, dien paedagoog bij uitnemendheid. Daar hij als kind een zwakke gezondheid had, moest hij nog al eens verzuimen, hetgeen hem niet belette op tijd toelatingsexamen voor het gymnasium te doen, waarvoor hij op 8 Juli 1893 slaagde, terwijl hij op 1 Sept. daaraanvolgende zijn eerste leerjaar aldaar aanving. Op het gymnasium behoorde hij tot de goede leerlingen, want ondanks veel afleiding in den vorm van sport, kwam hij best mee en doorliep de school in zes jaren.

Uit dit tijdvak van zijn leven dateert een groote

XLVIII

vriendenkring, zoowel van medescholieren als van leerlingen van andere scholen, die in zijn ouderlijk huis op de Breestraat altijd welkom waren, en daar steeds de meest gulle gastvrijheid genoten. Voor ons stond steeds de deur, niet alleen in figuurlijken, doch ook in letterlijken zin, open. En precies hetzelfde geschiedde in de zomervacantie als de familie Nijkamp in Katwijk aan Zee in de Voorstraat dicht voorbij het postkantoor haar intrek had. Ook daar was men, van te voren aangekondigd als wel onverwacht, welkom.

Ouders, broer en zuster; men leefde met alle wel en wee der vrienden mee, men was altijd zeker van een open oor en raad of hulp in den nood.

In 1895 was Jos een der oprichters en tevens 200-als later bleek het ijverigste lid der lawntennisclub Sphaerinda, wier terrein aan den Zoeterwoudschen Singel gelegen was.

Toen voor hem in 1897 de keuze kwam tusschen A of B-afdeeling in de 5de klasse, was voor hem de B-afdeeling aangewezen, gezien het feit, dat grootvader van moederszijde en zijn vader medicus waren. Het medicus worden zat hem dus als 't ware in het bloed.

Op 21 Juni 1899 slaagde hij met een goed eind-examen der B-afdeeling. Van zijn rust genietende en met de familie te Katwijk aan Zee verblijvende trof hem op 4 Juli aldaar de zwaarste slag die hem treffen kon, n.l. het plotseling overlijden van zijn vader op ruim 45-jarigen leeftijd, vlak voor den tijd dat hij zelf als medisch student zijn loopbaan zou beginnen. Dit overlijden was een der redenen dat Jos in Sep-

XLIX

tember niet ging groen loopen, doch als medisch student op 28 Sept. 1899 bij den Rector magnificus werd ingeschreven, en eerst op 19 Sept. 1900 als aanstaand corplid zijn groentijd begon.

De verschillende examens werden door hem afgelegd: propaedeutisch op 8 Juli 1901, candidaats 26 Juni 1903, doctoraal 22 Jan. 1907, half-arts 27 Dec. 1907 en arts-examen op 11 Dec. 1908. In den tijd tusschen candidaats en doctoraal was hij langen tijd werkzaam op de keel-, neus- en oorheelkundige polikliniek, ook hierin de traditie getrouw, waar zijn vader lange jaren privaats-docent in die vakken was geweest. Uit dien tijd dateert ook zijn kennismaking en verloving met zijn latere vrouw, mejuffrouw H. C. Klaassen.

Na zijn artsexamen, einde 1908, vestigde hij zich in 1909 te Ridderkerk. Toen hij begreep zich daar een toekomst te kunnen scheppen, huwde hij te Leiden 7 Juni 1910 en bleef in Ridderkerk gevestigd tot in het begin van 1919. Die tien jaren is het hard werken geweest, zooals dat zoo vaak in buitenpraktijken het geval is, maar grooten steun mocht hij ondervinden van zijne vrouw, die hem in vele dingen tot medewerkster was, waar hij, behalve zijn praktijk, ook apotheek aan huis had. De vijf laatste jaren aldaar waren wel zeer moeilijk af en toe, doordat in den oorlogstijd Ridderkerk, toch al afgelegen, toen zoo goed als geïsoleerd was. Het was dan ook met gemengde gevoelens dat hij in het begin van 1919 met zijn gezin, 2 kinderen waren in Ridderkerk geboren, naar Leiden kwam, en zich vestigde ten huize zijner

moeder, zijn ouderlijk huis, op de Breestraat. Vrij spoedig mocht hij zich reeds in een vrij drukke fondspraktijk verheugen, welke zich geleidelijk uitbreidde. Bovendien trad hij als narcotiseur op bij alle operaties van een zijner collega's specialist.

Behalve voor alles wat zijn werk betrof, leefde hij alleen voor zijn gezin, waar hij geheel in opging, en was hij Zondags vrij, dan trok hij er voor een geheel dag met vrouw en kinderen op uit, meestal per fiets, om van de vrije natuur te genieten. In het najaar van 1923 werd hij ziek, een aanval van griep of influenza, en om weer geheel op verhaal te komen ging hij in December voor eenigen tijd naar Valkenburg.

Teruggekeerd en weer druk aan het werk bleek al spoedig in 1924 dat hij nog niet de oude was, en dat hij rust moest nemen. Een tijdelijke opname in het Diaconessenhuis ter observatie werd noodig geacht, begin Mei volgde een operatie, welke geen blijvende resultaten opleverde, en al spoedig begrepen wij, zijne vrienden, dat hij het ziekenhuis niet weer verlaten zou. Op 2 Juni 1924 vierde hij zijn 43sten en laatsten verjaardag en precies vier weken later overleed hij op 29 Juni. Den 2^{den} Juli brachten wij hem te Katwijk aan Zee, onder zeer groote belangstelling van vrienden, bekenden, patienten en oud-patienten, te ruste in het graf naast zijn vader en 14 Sept. dienaanvolgende had een treffende plechtigheid plaats op zijn graf, door het onthullen van een gedenkteeken namens zijn patienten en oud-patienten.

P. J. VAN HOEKEN. †

Gaarne voldoe ik aan het verzoek van de redactie van het Leidsch Jaarboekje, om een kort levensbericht te willen schrijven over den man, wiens naam aan het hoofd van deze pagina staat..

3 Juli 1924 overleed te Leiden op 78-jarigen leeftijd Petrus Johannes van Hoeken. Van Hoeken was mede-oprichter van de bekende Handelsvennootschap onder den naam „Gebroeders van Hoeken”. Later ging deze firma uit elkaar en zette van Hoeken de zaken alleen voort op de Havenkade. Bijgestaan door verscheidene zoons breidde de zaak zich allengs uit en bleek het terrein aan de Havenkade te klein voor het steeds meer omvangrijke bedrijf. De zaak werd verplaatst naar een uitgestrekt terrein in de Waard en daar werd opgericht een houthandel en schaverij die aan de meest moderne eischen voldoet.

Behalve als groot-industrieel stond van Hoeken bekend als een man die zich veel bewoog op maatschappelijk en kerkelijk terrein.

Als lid van de Antirev. Partij was hij een van de eersten die deze partij destijds afvaardigde naar den Gemeenteraad.

‘t Was in het jaar 1884, toen de stad nog in districten verdeeld was, dat hij voor het 3e district

gekozen werd. Met een 2-jarige onderbreking had hij zitting tot 1904.

Ook op kerkelijk terrein deed van Hoeken van zich spreken. Eertijds diaken en daardoor tot aan zijn dood regent van het Coninckshof aan de Oude Vest, alhier, werd hij later kerkvoogd. Dit was hij ongeveer 35 jaar, waarvan het grootste gedeelte als voorzitter.

Onder Van Hoekens presidium zijn belangrijke besluiten genomen. Zoo ging men in 1898 over tot den verkoop van de „oude Oosterkerk” aan de Leidsche Katoenmaatschappij v/h. de Heyder & Co. De bedoeling was, daar ter plaatse een nieuwe Oosterkerk te bouwen. In de vergadering van 6 April 1898 werd tot het bouwen van een nieuwe kerk besloten en den heer W. C. Mulder, destijds architect-adviseur, opgedragen, een plan met begrooting van kosten te laten opmaken.

In de vergadering der Gemeente-Commissie van 28 October 1908 besloot men tot onderhandsche aankoop van de buitenplaats van wijlen Mr. C. Cock, met de bedoeling deze te bestemmen voor begraafplaats, omdat al sinds langen tijd behoefte gevoeld werd aan meer begraafruimte. De besprekingen die hiervoor noodig waren werden door Van Hoeken gevoerd met den toenmaligen notaris Van Riessen, die den boedel regelde. ‘t Was juist gezien van Van Hoeken om dezen aankoop te bevorderen.

Sedert zijn 18 jaren verlopen.

De vroegere buitenplaats is thans de begraafplaats „Rhijnhof”, zeer fraai en rustig gelegen, goed onder-

houden, en is zooals nog onlangs zeer terecht geschreven werd na Westerveld een van de mooiste begraafplaatsen van ons land.

Ook werd onder Van Hoeken besloten tot de wederinvoering van den hoofdelijken omslag.

Hij hield op kerkvoogd te zijn, toen hij Leiden verliet en aan de Oegstgeesterlaan ging wonen, welk gedeelte van Leiden kerkelijk tot Oegstgeest behoort.

Door hoogen ouderdom daartoe genoodzaakt, trok Van Hoeken zich terug uit zijn zaken, die hij tot zoo grooten bloei had zien komen. Het bedrijf werd omgezet in een N.V. onder den naam van „Gebrs. van Hoeken's Houthandel”. Een ernstige ziekte bedreigde steeds meer dit eenmaal zoo krachtige gestel. Op 78-jarigen leeftijd overleed hij omringd van zijn kinderen.

Met Van Hoeken's heengaan heeft een arbeidzaam leven een eind genomen.

Van Hoeken was een patriarch te midden van de zijnen. Wat was hij met een verklaarbare trots vervuld als hij sprak over zijn kinderen en kindskinderen, die hij bij menigte telde.

Zich geborgen wetende in Christus, is van Hoeken de eeuwige rust ingegaan.

J. P. MULDER.

G. JAPIKSE. †

Gijsbertus Japikse werd den 7^{en} Maart 1838 geboren te Lisse, waar zijn vader hoofd der dorpsschool was en de algemeene achting genoot.

Na zijn eerste opleiding daar ontvangen te hebben, verkreeg hij achtereenvolgens de akten van bekwaamheid als hulp- en hoofdonderwijzer en om onderricht te geven in het Fransch, Engelsch, Duitsch en de Wiskunde.

Als secondant op particuliere kostscholen was hij o.a. werkzaam te Leiden en te IJsselstein, tot hij in 1861 benoemd werd als hoofd eener openbareschool te Rotterdam. In 1862 werd hij alhier benoemd tot hoofd van de nieuw opgerichte school voor gewoon en uitgebreid lager onderwijs aan de Aalmarkt, welk ambt hij 1 Januari 1863 aanvaardde.

Niemand minder dan Prof. Dr. M. J. de Goeje, destijds schoolopziener van het L. O. in het arrondissement Leiden, zag reeds bij den eersten oogopslag, over welke uitstekende eigenschappen de Heer Japikse beschikte en bestemde hem uit de vele sollicitanten tot den man zijner keuze.

Wel was het een moeilijke taak, die het jonge schoolhoofd wachtte. Het onderwijs verkeerde in die dagen nog in zeer ongunstige omstandigheden. Dit

werd ingezien door mannen als Japikse, J. A. v. Dijk e.a. en zij trachtten het in andere en betere banen te leiden. Door hun onvermoeid werken, hun noeste vlijt hun trouwe plichtsbetrachting, maar bovenal door hun groote liefde voor het kind, zijn zij daarin volkomen geslaagd. Binnen korten tijd was de stad Leiden in verre omtrek bekend om het goede en degelijke onderwijs, dat daar werd gegeven en is dit langen tijd gebleven. Voor een groot deel is dit te danken aan den Heer Japikse. Ruim 44 jaren heeft hij gestaan aan het hoofd van de school aan de Aalmarkt, de school le klasse voor jongens, zooals zij toen heette, de school die in wijden kring bekend, ik zou haast schrijven beroemd was, bijgestaan door een staf van noeste werkers, onder wie de namen van Perdijk, Biegman, De Haas en Elshout bij ouderen van dagen geen onbekenden klank zullen hebben. Vele mannen van aanzien en geleerdheid, hier te lande, zoowel als in de koloniën, danken aan deze school hun uitstekende voorbereiding voor middelbaar en hooger onderwijs.

Wat Japikse voor zijn school, voor zijn leerlingen, voor zijn collega's en medewerkers was?

Vraag het den velen, wier eerste schreden op het pad der kennis hij mocht leiden en van wie verscheidenen zijn opgeklommen tot de hoogste sporten van den maatschappelijken ladder; — vraag het zijn collega's, den weinigen hoofden van scholen, die hem hebben gekend in zijn grootste kracht; — vraag het den enkelen, die het voorrecht hebben gehad onder

zijn leiding te werken, bezielde door zijn ijver, gesteund door zijn groot en heerlijk optimisme. *Zijn* geest was het, die in de school leefde en het was *zijn* toewijding en plichtsbetrachting, die allen bezielde en ten voorbeeld was. „Werken en denken en **leeren** is leven” waren de gulden woorden, die hij geheel tot de zijne scheen te hebben gemaakt, want de school en zijn leerlingen vulden zijn gansche leven. Zelfs geen Zondag ging voorbij, zonder dat hij na zijn geregelden gang naar de Waalsche kerk, even een kort bezoek bracht aan die voor hem bijna even heilige plek !

Den 30^{en} April 1907 vond de Heer Japikse, dat het oogenblik van heengaan voor hem was aangebroken en nam hij afscheid van zijn oud-leerlingen en leerlingen, collega's en het personeel der school in de voor dit doel feestelijk versierde Stadsgehoorzaal. Nog vele jaren heeft hij van zijn welverdiende rust kunnen genieten.

Doch niet alleen als schoolhoofd -- ook als **leeraar** aan de Kweekschool voor Onderwijzers en Onderwijzeressen, was hij de man, wiens naam door de leerlingen steeds met een soort eerbied en ontzag werd genoemd, soms gefluisterd. In de eerste leerjaren aan de kweekschool zag men met verlangen het oogenblik tegemoet, dat men ook eindelijk, in het derde leerjaar, onder het gehoor zou zitten van den Heer Japikse, wiens lessen in de Vaderlandsche en Algemeene Geschiedenis bekend waren als voorbeelden van opgewekte improvisatie en fijnen humor.

LVII

Die opgewektheid en die humor waren tevens de kenmerken van zijn geheele zijn en hebben hem, hoewel ook geen leed hem gespaard bleef, nooit verlaten. Steeds kwam men onder de bekoring van zijn heerlijk optimisme en zijn beschaafden geest, tot zelfs kort vóór zijn verscheiden.

Den 4^{en} Januari 1925 overleed hij te Arnhem, waar hij de laatste jaren zijns levens doorbracht.

W. A. KRIEST.

J. F. TEUNIS. †

Een bekend ingezetene is op 21 Februari 1925 van ons heengegaan. De Heer Jacob Frederik Teunis, gedurende circa 30 jaren (1883-1913) Deurwaarder alhier, heeft een zeer werkzaam leven gehad; hij heeft zich geacht en gezien weten te maken en dank zijn vakkennis zich dienvolgens een groote praktijk weten te veroveren.

Eene deurwaardersbetrekking is eene zeer lastige betrekking, die behalve kennis van vele wetten ook eene groote mate van zelfbeheersching eischt. Als men toch iemand aan den lijve of in de portemonnaie tast, komt het karakter van den mensch voor den dag. De ambtenaar moet in allen deele zijne kalmte weten te bewaren, alhoewel de delinquent zich opwindt en zich druk maakt.

De Heer Teunis wist dit te doen, edoch ten slotte ten koste van zijne gezondheid. In 19'13, op 58-jarigen leeftijd, moest hij het ambt neerleggen, omdat hij van den dokter geen emoties meer mocht hebben.

Dat de Heer Teunis bij zijn superieuren zeer gezien en geacht was getuigde de groote belangstelling van de Rechterlijke Autoriteiten bij zijne teraardebestelling.

v. T.

J. E. KIKKERT. †

De eenvoudige, bescheiden man wien het volgende is gewijd, zou zelf ongetwijfeld een aandenken in dit Jaarboekje niet hebben gewenscht. Jan Elias Kikkert was een der stillen in den lande, die zich vóór alles voelde aangetrokken door al wat natuur, stad en dorp **schilderachtigs** aanbieden. En al is zijne kunstuiting gebleven zooals zijn karakter was: bescheiden en eenvoudig, toch hebben zijne teekeningen en schetsen van onze, thans helaas langzamerhand verdwijnende, mooie plekjes van stad en omgeving, eene eigenaardige bekoring. Wie zich daarvan wil overtuigen heeft slechts de prentverzameling van het Leidsch gemeente-archief door te zien, waarin een groot aantal zijner schetsen en teekeningen is opgenomen. Maar niet slechts het stadsschoon, ook in de vrije natuur te zijn was zijn hartelust. Men kon hem, ondanks den afstand, — vervoermiddelen als thans waren er destijds niet — aantreffen in de wild begroeide binnenduinen van het Reigersbosch, in den Keukenhof, onder Lisse; in onze schilderachtige zeedorpen. Van overal bracht hij teekeningen mede en herinneringen die hem telkens **weêr**, zelfs op **hoogen** leeftijd, naar buiten dreven en verheugd deden vertellen van gevonden nieuwe schilderachtige plekjes.

En als zulke tochten te zwaar vielen, liet hij zich nog door eene indrukwekkende wolkenlucht, een gloedvollen zonsondergang, uit zijne woning aan den Zoeterwoudschen Singel lokken.

De kunst zat hem trouwens in het bloed; zijn grootvader Pieter Kikkert (einde 18e eeuw) was een bekend teekenaar, „Leermeester in de teekenkunde”, zooals toenmaals de deftige titel luidde, wiens „Proeve van Etskundige Uitspanningen”, waarin verschillende Leidsche straattypen zijn afgebeeld, nog bekend en gezocht is.

Onze Jan Elias Kikkert werd den 24^{en} Juni 1843 te Amsterdam geboren. Reeds als knaap toonde hij veel lust en aanleg tot teekenen. Op jeugdigen leeftijd in Leiden gekomen, ontving hij zijn eerste teekenonderwijs van het Genootschap „Mathesis Scientiarum Genitrix” en werd op ongeveer zeventienjarigen leeftijd aangenomen als leerling door den heer G. J. Bos, lithograaf en kunstschilder alhier, ook bekend om zijne talrijke illustraties van kinderboeken. Van 1860 tot 1869 was hij werkzaam in de teekenkamer van de zilverfabriek der firma van Kempen te Voorschoten; keerde daarna terug bij den heer Bos, die hem het **teekenen** van het bijwerk en de bewerking der lithografische kleursteenen overliet; zoodat beide teekenaars elkander als het ware aanvulden. Na het overlijden van den heer Bos werkte Kikkert voor zich zelf en voor de bekende steendrukkerij van den heer Trap alhier.

In zijn vrijen tijd was **teekenen** en schilderen zijne meest geliefde ontspanning. Om te kunnen **teekenen**

naar het levend model, werd hij lid van het Genootschap „Ars Aemula Naturae”, welks bestuur hem benoemde tot Commissaris van Orde der teekenavonden (October 1875—September 1878). Op de teekenavonden van dat Genootschap ging het meestal opgewekt, soms zelfs zeer vroolijk toe. Kikkert had er echter slag van de leden ongemerkt binnen de grenzen van gepaste vroolijkheid te houden, hoewel hij zelf van eene grap hield en er algemeene pret was als Kikkert weêr eens, steeds geestig, uit zijn hoek schoot. Hij stond dan ook met alle leden op den besten voet. Een der weinige overgeblevenen herdacht hem, kort na zijn overlijden, in het Leidsch Dagblad, met een hartelijk woord.

In het werk van anderen stelde hij veel belang en hij was een getrouw bezoeker van onze stedelijke tentoonstellingen. Men waardeerde er zijn juist oordeel en snedige, rake opmerkingen.

Zoo vond Kikkert voordurend zijn geluk in zijn werk en in de kunst, totdat door verlamming der rechterhand, de geliefde bezigheid onmogelijk voor hem werd. Toch bleef liefde voor de kunst hem onverminderd bij; gaarne las hij er over of hoorde hij er over spreken. Tot zijne laatste ziekte stelde hij belang in de veranderingen die onze stad onderging.

In het begin van 1925 trof hem een vernieuwden aanval zijner kwaal, waardoor hij geheel hulpbehoevend en bedlegerig werd; een aanval die zijn sterk gestel, na een lijden van zeven weken, sloopte.

Hij overleed den 11^{en} April 1925.

V. D.

WYBRANDUS HAANSTRA. †

2 December 1841-14 September 1925.

Met Haanstra, den typischen Leidenaar, den grooten Nederlander, den warmen vaderlander, is vóór alles een geniaal man, een hoogst gevoelig mensch, een buitengewoon begaafd leermeester heengegaan.

Zelf onderwijzerszoon, leerling van „meester Visser”, toenmaals een der beste Friesche paedagogen, voelde de jonge Haanstra zich terstond tot het onderwijs aangetrokken. Na het behalen van hulp- en hoofdakte werd hij aangesteld tot onderwijzer aan de O. L. S. van den heer J. A. van Dijk alhier. Na korten tijd verscheen hij reeds „als de krachtige, bezielende strijder, de origineele zonderling, als de rustelooze zoeker naar nieuwe wegen in onderwijs en opvoeding van het jonge kind, en van de leerplichtige en rijpere jeugd” — zooals een zijner talloze vereersters hem geschilderd heeft. Vooral van het jonge kind. Hij was in ons land de eerste, die zich losmaakte van de oude, conventioneele begrippen en dogma's op onderwijsgebied en zich opmaakte om te worden de apostel van den prachtigen mensch en paedagoog Fröbel. Hier, te Leiden, werd in 1867 opgericht een nieuwe Kweekschool voor bewaarschoolhonderessen, naar de denkbeelden van Elise van Calcar, die daar-

voor sedert '58 rusteloos heel ons land doorkruist had. Aan de Kweekschool werd een „Leerbewaar-school” verbonden, onder leiding van Louise Hardenberg, tot haar dood in 1898 „de buitengewoon-begaafde en lieve vrouw”, de unieke medewerkster van Haanstra, die hem volkomen begreep, toen hij in hetzelfde jaar 1867 werd aangesteld tot hoofdonderwijzer aan de nieuwe Kweekschool, voor de avondlessen aan de leerlingen voor de vakken van het L. O. Samen hebben zij de ideeën van Fröbel theoretisch en practisch over ons land, Indië en België weten heen te dragen, terwijl uit alle deelen der wereld, tot uit Amerika toe, de belangstelling voor de nieuwe methode bleek, een belangstelling, die nog altoos voortduurt. De Inrichting aan wier oprichting voor immer de namen der stichters, Dr. Rutgers van der Loeff, Dr. Pleyte en Ds. Maronier verbonden blijven — kwam tot grooten bloei, toen Haanstra (die intusschen ook hoofdonderwijzer geworden was in het Militaire Huis van Detentie alhier (de later zoo vermaard geworden prof. Bolland was er een zijner toegewijde leerlingen!) vervolgens leeraar in opvoedkunde aan de Haarlemsche Rijkskweekschool voor onderwijzers), in '82 ontslag nam uit zijn andere betrekkingen om zich geheel te kunnen wijden aan de Kweekschool, die nu een dagschool werd en een internaat, een „kosthuis”, rijk werd voor het opnemen van leerlingen van buitenaf. Met den geldelijken steun van rijk en provincie werd het mogelijk aan Haanstra, die van hoogere en lagere besturen een — voor ons land zeldzame! — vrijheid van handelen kreeg, om zijn school tot het model

te maken, waarop Leiden en ons land nog altijd trotsch kunnen wezen, wijl van Leiden uit de victorie begonnen is bij het onderwijs en de ontwikkeling van het jonge kind, zoodat nu allerwegen wordt toegepast, wat reeds 60 jaren geleden alhier werd verkondigd en uitgewerkt. Man van ongelooflijke werkracht (hij vulde bijna gansch alleen dertig jaargangen van zijn, voor iet eerst in '85 verschenen Maandblad), van oneindige goedheid jegens kinderen, man van ongeëvenaarde talenten in het zoeken en scheppen van nieuwe hulpmiddelen bij het onderwijs, van volstrekt nieuwe denkbeelden over opvoedkunde, van vurige bezieling bij zijn lessen, van groote strengheid jegens zijn leerlingen bij in gebreke blijven, maar tevens van overvloeijende gulheid en blijheid, die hij op allen wist over te brengen, waar het gold levensvreugde te genieten bij het vervullen zijner taak — is Haanstra, die baatzuchtig noch eerezuchtig, trots miskenning en spot, nimmer ophield naastenliefde te betrachten in den edelsten zin des woords, een der grootste en beste paedagogen geweest, die ons land heeft voortgebracht. De Landsregeering huldigde hem — zij het ook laat — door hem te benoemen tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau. De vriendschap van mannen als de bovengenoemden, van Prof. de Goeje, van Mr. A. Kerdijk, Goekoop, de Stoppelaar en zoovele andere wakkere vaderlanders, van de dames Reuvens, P. W. Janssen en wie er verder door hun machtigen steun het voortbestaan der Inrichting in later jaren hebben gewaarborgd, de hooge onderscheidingen, die de Kweekschool in

1889 en 1900 op de Wereld-tentoonstelling te Parijs behaalde, maar bovenal de liefde der kinderen en de innige vereering en aanhankelijkheid zijner honderden leerlingen, die zijn denkbeelden tot ver over de grenzen hebben verkondigd, — dit alles heeft Haanstra tot in hoogen ouderc'om gesterkt en verheugd en hem getoond, dat hij niet tevergeefs geleefd heeft. . . Leiden kan hem met fierheid een zijner beste burgers noemen.. .

v. E.

* * * * *

W. A. LEEMBRUGGEN. †

Willem Adriaan Leembruggen was de eenige nakomeling uit het huwelijk van wijlen den Heer Cornelis Johannes Leembruggen en Mevrouw Louise Jacoba Modderman. Hij werd te Leiden 11 December 1871 geboren en verloor reeds op zeer jeugdigen leeftijd zijn moeder. Een ongeneeslijke ziekte had haar ten grave gesleept en de vrees was niet ongegrond, dat ook de zoon de kiemen daarvan zou met zich dragen. Om die reden werd op advies van den dokter besloten den jongen Leembruggen zijn opvoeding te doen genieten in Zwitserland in de hooge bergstreken van Samaden en Pontresina, waar de fijne berglucht hem zou versterken en minder vatbaar maken voor ernstige ziekten.

Zijn gouvernante, die hem daarheen geleidde, leerde hem de eerste beginselen van lezen, schrijven en rekenen en ook die van vreemde talen, en later werd deze taak overgedragen aan een gouverneur, zoodat hij nooit op de schoolbanken heeft plaats genomen.

Slechts enkele malen kwam hij naar Holland om eenige weken bij zijn vader door te brengen en eerst toen hij den achttienjarigen leeftijd bereikt had kwam hij voor goed naar hier. Na eenigen tijd werkzaam te zijn geweest op het kantoor en in de fabrieken van

zijn vader, ontving hij zijn verdere practische opleiding eerst gedurende geruimen tijd te Rotterdam op een handels- en expeditiekantoor, daarna in Frankfort a/M., om eindelijk nog eenige maanden werkzaam te zijn in een kammerij en spinnerij te Roubaix. Het was n.l. de innige wensch van den Heer C. J. Leembruggen, dat zijn eenige zoon hem in zijn zaken zou opvolgen. Reeds van de oprichting, 1 Mei 1766, af waren de Leembruggen's van vader op zoon eigenaars van de firma P. Clos & Leembruggen, die eerste jaren in vereeniging met den Heer Paulus Clos, doch na diens overlijden alleen, zoodat het begrijpelijk was, dat Willem's vader er bijzonder op gesteld was, dat zijn zoon aan de zaken zou worden verbonden.

Op een zijner vele buitenlandsche reizen maakte hij kennis met Mejuffrouw Ilse von Lieben, Oostenrijksche van geboorte, waarvan een verloving het gevolg was, en na eenige maanden trad hij met haar in 't huwelijk, hetgeen 15 Dec. 1895 te Weenen plaats vond. Werden uit dit huwelijk eerst vier dochters geboren, den 24sten Juni 1904 werd hij de gelukkige vader van een zoon, waarnaar zoo verlangend was uitgezien, vooral ook door den grootvader, die zijn naar hem genoemden kleinzoon met groote vreugde begroette.

De zaken der firma P. Clos & Leembruggen werden voortdurend uitgebreid, hetzij door aanbouw, hetzij door aankoop van andere fabrieken, die hetzelfde doel beoogden, en de jonge firmant, die bij zijn huwelijk in de zaken was opgenomen, was bijzonder

gezien, zoowel bij zijn talrijke afnemers als bij anderen die op een of andere wijze met hem in relatie traden. Maar bovenal werd hij geacht door zijn talrijk personeel, niet alleen om zijn groote zakenkennis, maar bovenal ook door zijn vriendelijken omgang met zijn ondergeschikten. Geen wonder, dat bij verschillende omstandigheden die toegenegenheid tot uiting kwam, zooals o.a. bij het 150-jarig bestaan der firma op 1 Mei 1916, alsmede toen hij 25 jaren aan de zaken was verbonden, 11 Dec. 1920, toen de groote zaal van de Stadsgehoorzaal bijna te klein was, om het groote personeel met familie te ontvangen om uiting te geven aan de groote vreugde bij dit heugelijk feest. Bij deze laatste herdenking werd het bekende „Ilsefonds” gesticht, een fonds tot strekking hebbende hen, die onder het personeel door ziekte of sterfgeval in moeilijke omstandigheden kwamen, bij te staan, en welke stichting, bijgestaan door een van het hogere personeel, bestuurd wordt door eenige uit de werklieden gekozenen.

In 't openbare leven heeft de Heer Leembruggen zich weinig bewogen, alleen, toen in den oorlogstijd een commissie in 't leven werd geroepen tot distributie van de ter beschikking komende wol en hem verzocht werd daarbij de functie te willen op zich nemen van secretaris, heeft hij deze taak met grooten ijver vervuld, waarbij menigmaal is gebleken hoe groot zijn kennis was op dit gebied, ook vooral wanneer in het buitenland moest worden onderhandeld, waarbij zijn bijzondere aanleg voor vreemde talen hem goed te pas kwam.

LXIX

In verband met zijn vrij groote gezin heeft hij gemeend goed te doen zijn uitgebreid bezit in een Naamlooze Vennootschap in te brengen, daarbij de stille hoop koesterend, dat zijn eenige zoon na volbrachten studietijd een werkzaam aandeel zal nemen in de hem zoo geliefde zaken.

De laatste jaren zijns levens heeft hij grootendeels in het buitenland doorgebracht om daar heil te zoeken voor een kwaal, die hem ondermijnde, en die ook oorzaak was, dat hij op betrekkelijk jeugdigen leeftijd van ons werd weggenomen.

Den 21sten October 1925 is hij te Kreuzlingen (Zwitserland), alwaar hij in een sanatorium verpleegd werd, overleden en den 26sten d.a.v. op zijn uitdrukkelijk verlangen op de begraafplaats aan de Groenesteeg in het graf zijner ouders bijgezet. Vanuit zijn kantoor, waar hij zoovele jaren was werkzaam geweest, is hij naar zijn laatste rustplaats overgebracht onder groote deelneming van de velen, die hem bij dezen laatsten gang volgden.

J. C. A. B.

KAREL HENDRIK ROESSINGH

† 29 October 1925.

Wie zich te binnen brengt wat bij zijn leven van dezen diepbetreurden jonggestorvene (hij was 11 Maart 1886 geboren) is uitgegaan en leest wat na zijn dood in het hem gewijde gedenkboek geschreven is, komt altijd weer onder den diepen indruk van den adel zijner persoonlijkheid en den rijkdom der gaven, waarmede hij zóóveel heeft gedaan en zoovelen tot zegen is geweest. Niemand verwacht dat enkele, weinige regels recht zullen kunnen laten wedervaren aan een man, van wien de 125 bladzijden van dat gedenkschrift niet genoeg nog gezegd hebben. Hier sta niets dan een sober woord van eerbiedige nagedachtenis, van diepgevoelde bewondering, van eene dankbaarheid, waaraan geen jaren knagen zullen, en van eene genegenheid die in hem meteen de beste dingen van het leven liefhad — gevoelens altemaal, waarvan ook die honderden vervuld waren, die Maandag 2 November den ontroerenden rouwdienst in de remonstrantsche kerk hebben bijgewoond en daarna in langen stoet de lijkbaar zijn gevolgd naar

het Groene kerkje te Oegstgeest. Daar waren de rouw en de smart en de eerbied en de dankbaarheid in eene gewijde stilte, die geen andere woorden zou verdragen hebben dan de beden van het Onze Vader, wiens wil geschiede gelijk in den hemel alzoo ook op de aarde.

Roessingh is door zijne liefde en toewijding voor zijn gezin het licht en de steun geweest; door zijn beslissenden raad en zijn rustig en klaar oordeel, gelijk door zijn eenvoud en ernst en medeleven de leider bij uitnemendheid van jonge menschen, die nu zijne nagedachtenis als een schat met zich door het leven dragen; door zijne grondige geleerdheid en uitgebreide, altijd parate kennis zoowel als door zijne gave van onderwijzen, duidelijk, verhelderend, de trouw gevolgde leermeester zijner studenten; door de gemakkelijheid waarmede hij vreemde talen sprak meteen in Duitschland, Zwitserland, Engeland, Amerika de gevierde vertegenwoordiger van nederlandsche wetenschap en godsdienstig denken en vroomheid; door zijn hard werken, zijne altijd gereedstaande hulpvaardigheid, de nobelheid en den vriendelijken ernst van al zijn gedragen het voorbeeld en de vriend zijner ambtgenooten. En deze zijn de dingen, waarvan de wereld weet: voor haar verborgen blijft wat Roessingh voor tallozen, oud en jong, rijk en arm, geleerd en ongeleerd in vertrouwelijk gesprek met zijn woord en zijn daad geweest is.

Te Leiden kwam hij sinds 5 Februari 1915 als privaatchoort, toen hij predikant te Boskoop was, 27 September 1916 aanvaardde hij het hooyleeraars-

ambt in de theologische faculteit, waar hij les gaf in de zedekunde, de wijsbegeerte van den godsdienst en de encyclopaedie. Hij was — weder alleen wat Leiden aangaat ook secretaris van het Universiteitsfonds en voorzitter van het bestuur van het Leidsche Volkshuis. Negen jaren heeft hij aldus onder ons geleefd en gewerkt, bewonderenswaardig en onbegrijpelijk in zijn ontzaglijke arbeidzaamheid, te veel op den duur voor het wel reeds sinds lang aangetaste lichaam. Dat zijn geest tot het laatste toe van dien arbeid vervuld is geweest weten wij, gelijk ook, dat hij in vrede uit een leven is heengegaan, dat tot zulk eene, onder ons wel zeldzame, volheid beloofde te groeien.

Moge hij in het aangezicht van het geheimenis van den dood verkwikt zijn geworden ook door de gedachte aan wat hij voor duizenden door zijn woord is geweest. Daarvan te gewagen heb ik voor het laatst bewaard. Hij was, heb ik altijd gedacht, een kanselredenaar bij uitnemendheid, Zeker ook naar den vorm, die in rustigen eenvoud het teeken met zich droeg der waarachtigheid. Dan ook naar den inhoud, die in diepe overtuiging, verheven ernst, klare wijsheid en diep menschelijk medegevoelen den hoorder, wie hij zijn mocht, bracht wat hij aan vertroosting, verootmoediging en blijdschap meest behoefde.

De voorzitter van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde noemde in zijne rede ter jaarvergadering onlangs Roessingh met Veth, Der Kinderen en Adriani onder de groote dooden, voor wie bewondering

LXXIII

buigen doet. Het is waar. Te zwaarder valt de berusting in hun verlies. Wat Roessingh aangaat, noch het gedenkboek noch de uitgave zijner werken, eerlang te wachten, behoeven wij om ons zijner altijd te herinneren, dankbaar dat ook wij, hoe kort ook helaas, dit zeldzame leven in zijn schoonheid en rijkdom hebben aanschouwd.

L. KNAPPERT.

J. IDZERDA. †

Op den 24sten November 1925 overleed te 's-Gravenhage Jacob Idzerda, geboren den 15^{den} Juli 1862 te Sloten in Friesland. Ofschoon sedert April 1909 niet meer onze stadgenoot, kan van hem niet gezegd worden „uit het oog, uit het hart”. In de dertien jaren, die hij als geneesheer hier ter stede werkzaam was, heeft hij niet alleen een uitgebreide praktijk verworven, maar wat meer zegt, stormenderhand de harten van zijne talrijke patienten veroverd. Toen dan ook de mare in Leiden rondging, dat hij de praktijk zou neerleggen, was er algemeen schrik en verbazing onder zijne patienten en vrienden. Schrik en verslagenheid wegens het dreigende verlies, maar ook verbazing, dat een nog betrekkelijk zoo jong en flink uitzierende man deze praktijk ging verlaten. Maar die hem beter kenden, wisten, dat dit besluit eerst genomen was na langdurigen en moeielijken strijd. Ofschoon schijnbaar in de volle kracht des levens, was dit leven van een zich geheel, lichamenteel zoowel als geestelijk gevend medicus, hem te zwaar. Maar dit kon en mocht niemand bemerken. Hij was niet alleen de zorgvuldige, consciëntieuze dokter, maar hij leefde te intens mede met zijne patienten. Als zij vooruitgingen, deed hem dit wel

goed, maar hun achteruitgaan, hun lijden, deed hem nog meer leed. Hij gaf zijn geheele persoon aan zijne patienten, aan hunne belangen en hun zorgen. Met zijn opgewekt, vriendelijk uiterlijk, zijn sympathieke stem en manieren, nam hij letterlijk iedereen voor zich in. Hoeveel moeite dit spreken en doen hem dikwijls kostte, dat mocht niemand merken. Zijne patienten hadden niet alleen recht op een goede behandeling, maar minstens evenveel op hartelijke deelneming en een bemoedigend woord en wie zal zeggen, hoeveel ook dit tot hun beterschap heeft bijgedragen. Zij vermoedden nauwelijks welk een reusachtigen arbeid hij dagelijks verrichtte, waarbij hij zich zelf niet spaarde.

Die aanhoudende inspanning eischte te veel van zijn zenuwgestel, hij moest rust hebben en dit niet alleen, voortzetting van een dergelijke praktijk zou zijn ondergang zijn. Hij had, als medicus, niet alleen de diagnose gemaakt, maar zag ook de therapie scherp afgeteekend voor zich.

Hij verliet zijn praktijk met smart, maar resoluut, zooals 't moest. Een zeereis als scheepsdokter op de Grotius knapte hem veel op. Zijn werkzame geest had echter geen vrede met een leven van niets doen of met wat bezigheden om toch wat om handen te hebben. Hij verbond zich aan de Rijksverzekeringsbank, eerst als assistent-controleerend, later als controleerend geneesheer, als zoodanig grootendeels in den Haag werkzaam. Maar ook die werkzaamheid vergde veel van zijne krachten. Hij kreeg de z.g. lastige gevallen uit de ongevallenpraktijk te be-

studeeren ; er moest scherp ondervraagd, onderzocht en waargenomen worden, gewikt en gewogen, en dan volgde gewoonlijk een groote administratieve rompslomp.

Weer dus hard werken, dikwijls tot in den nacht, maar dit althans werd hem bespaard, het intense, persoonlijk mee-leven en mee-lijden met zijne patienten.

Verder kan ik kort zijn. Sluipend en kwaadaardig ontwikkelde zich in de laatste jaren de kwaal, die hem ten grave zou doen dalen. Zijne oude vrienden zagen met bezorgdheid hoe zijn krachtig uiterlijk en blozend gelaat aftakelde tot een schim van wat het vroeger was. In de laatste weken ging het sloopingsproces snel, tot de dood hem kwam verlossen van een niet meer te dragen lijden en een einde maakte aan een leven, dat, hoe rijk en gezegend ook voor velen, voor hem dikwijls zeer moeielijk en zwaar was.

Onze liefde en dankbaarheid hier uit te spreken voor wat hij voor ons geweest is, was ons een behoefte.

Den 27sten November j.l. brachten vele goede vrienden hem ter ruste op het kerkhof van het Groene Kerkje te Oegstgeest.

B.

C. H. KOUW. †

Onder de ons na de verschijning van het vorige Jaarboekje ontvallen stadgenooten, moet ook worden genoemd de heer C. H. Kouw, in leven oud-instrumentmaker aan de Leidsche Sterrenwacht, die na eenige jaren van welverdiende rust op 82-jarigen leeftijd is heengegaan.

Christoffel Hendrik Kouw werd 17 Januari 1844 in het dorpje Hees, bij Nijmegen, geboren, bezocht er de dorpsschool en ging toen de wereld in om zich zelf den weg door het leven te banen. Hij vond zijn arbeidsveld eerst op de Constructiewerkplaatsen te Delft, waar hij als jongste instrumentmaker begon, in welk vak hij weldra groote vaardigheid toonde en dan ook geleidelijk zijn positie verbeterde. In 1876 werd de toen 32-jarigen jongeman benoemd tot mechanicus aan de Leidsche Sterrenwacht en daar heeft hij ruimschoots de gelegenheid gehad zijn vaardigheid op het gebied der mechanica, bij de vervaardiging, het herstellen en het reguleeren der voor sterrekundige metingen benoodigde instrumenten te toonen.

De elkaar opvolgende directeuren der Sterrenwacht, de Gebroeders Van de Sande Bakhuyzen en prof. De Sitter, hebben dit weten te waardeeren, zooals ook de Regeering die hem bij zijn vijfentwintig-

jarig jubileum aan de Sterrenwacht de Orde van Oranje-Nassau verleende.

Na 45 dienstjaren verkreeg de heer Kouw, die toen nog flink was, op de meest eervolle wijze ontslag uit zijne betrekking aan de Sterrenwacht, wier belangen hij op zijne wijze uitnemend heeft gediend.

Als jongen uit het volk had hij het zelf ervaren hoeveel er vooral in zijn tijd nog aan de vorming der volksjeugd ontbrak en hoe het gemis aan ontwikkeling en educatie den jongen man later aan de ontplooiing van de gaven en krachten van den geest in den weg stond. Wat had hij zelf moeten worstelen om de bescheiden plaats te veroveren die hem ten deel viel. Dat hij in zijn jeugd niet meer geleerd had lag niet aan den onwil, maar aan de onmacht zijner ouders.

Zoo is in hem gegroeid de democraat, de strijder en strever naar betere levensconditiën, naar het wegnemen der oorzaken tot het scheppen van ongelijkheid in de levensvoorwaarden. Zelf moet de arbeider zich opwerken en een der vormen die daartoe kunnen leiden moest zijn de *organisatie*. Zoo heeft hij met zijn zwager het later Kamerlid, den heer B. H. Heldt, en anderen het Alg. Ned. Werklieden-Verbondgesticht, waarvan hij geruimen tijd medebestuurder is geweest.

Ook heeft hij reeds jong ingezien dat een der grootste vijanden van het volk de sterke drank is. Ook hier moest een organisatie te hulp geroepen worden. Zoo werd hij mede oprichter van de Ned. Vereen. tot afschaffing van sterken drank (later alcoholische dranken), van welke vereeniging hij tot aan

LXXIX

zijn dood bestuurslid is gebleven. Op staatkundig terrein schaarde hij zich, hoewel kerkelijk opgevoed, reeds jong onder de vaan van het liberalisme en hij vond daarvoor vooral ten tijde dat de jongere Van de Sande Bakhuyzen aan de Leidsche Sterrenwacht de leiding had een goede leerschool. Toen ook onder de vrijzinnigen zich twee stroomingen openbaarden, koos hij de partij der vrijzinnige-democratie. Van die partij was hij in Leiden een ijverig propagandist en tot aan zijn dood bleef hij daarvan lid. Niet de klassenstrijd, maar tempering van dien klassenstrijd was zijn ideaal.

Dat hebben de sociaaldemocraten hem nooit kunnen vergeven, al moeten zij erkennen dat hij een der voorloopers is geweest van de moderne arbeidersbeweging.

K. SIJTSMA.

Leiden, juli 1926.

Rede bij het 50-jarig doctoraat van Prof. Dr. H. A. Lorentz

door

Prof. Dr. H. Kamerlingh Onnes.

Hooggeachte Lorentz, beste Vriend.

Weet ge nog hoe wij 54 jaren geleden, als aankomende Studenten van Leiden en van Groningen, te Arnhem door Van Bemmelen met elkander in kennis gebracht, wandelden in de Geldersche bosschen en onze gesprekken liepen over het mooie van de Natuurkunde. En hoe gij verlangdet zelf later ook iets tot haar opbouw bij te dragen. Dat U dit gelukken zou, daarvan was men toen reeds zeker. Haga kan daarvan vertellen. Aan de H. B. S. had gij, toen de leeraar in de afleiding van de wet van Snellius uit het beginsel van Huygens bleef steken, dezen op weg geholpen. Uit een andere bron blijkt, dat twee leeraren, toen zij met een moeilijk vraagstuk voor het eindexamen geen weg wisten, maar even waren gaan zien wat gij er van maakte, die inderdaad de juiste oplossing reeds rustig neerschreeft. Maar wat

moet gij U heden overgelukkig gevoelen, wanneer gij naast hetgeen gij gehoopt had te kunnen bereiken stelt, wat het U gelukt is tot stand te brengen. Dit is immers van zoo groote beteekenis, dat het ons zelfs tot een dieper inzicht in het wezen der natuur heeft gevoerd.

Gij houdt niet van wierook, maar wanneer gij ons vertelt, dat waar gij staat zich eigenlijk slechts een wolk van kleine electrisch geladen deeltjes bevindt, waarvan wij nu weten dat zij samen nog niet het milloenste van de ruimte beslaan, die gij inneemt, en dat door deze ijle wolk van U een etherwind met een snelheid van 30 K.M. per secunde blaast, en wanneer dat dan alles waar blijkt, zie dan moet gij U voor het ontdekken van zulke waarheden toch wel een beetje wierook getroosten.

Reeds bij Uw zilveren doctor-jubileum hadt gij de voldoening, dat men zich in al de wetenschappelijke centra van beteekenis met denkbeelden van U bezig hield, die reeds het eigendom van het vorig geslacht geworden waren en U toen reeds tot een beroemd man gemaakt hadden, getuige het Livre Jubilaire U toen aangeboden en de spoedig daarop gevolgde bekroning met den Nobelprijs.

Thans zijn Uwe denkbeelden tot de grondslagen onzer wetenschap gaan behooren. Dit is zoozeer het geval, dat op elk oogenblik zeker wel ergens ter wereld college over Uwe theorie wordt gegeven of een colloquium over een Uwer verhandelingen wordt gehouden of een geleerde in een tijdschrift bladerende Uw naam ontmoet of over zijn schrijftafel gebogen

een Lorentz-transformatie toepast. Misschien dat hetzelfde tijd ergens een examinandus over de Lorentzkracht wordt ondervraagd en deze zich dan dankbaar herinnert hoe helder het betreffende in de mooie voordrachten, die gij in Amerika hebt gehouden, uiteengezet wordt.

Hoe gelukkig zal het U heden verder stemmen, dat gij, naarmate Uw werk zijn invloed deed gevoelen, in steeds ruimeren kring een rijken schat aan vriendschap verworven hebt. Terwijl U de belangrijkste wetenschappelijke onderscheidingen, de een na de andere, ten deel vielen, kreeg men ook in het buitenland de gelegenheid U persoonlijk te leeren kennen en hebt gij er met Uwe welwillende hulpvaardigheid en eenvoudige hartelijkheid, evenals in Uw eigen land, aller harten gewonnen.

Uw vrienden van heinde en ver samen met die in Nederland hebben vertrouwd, dat zij U op den dag van Uw gouden doctoraat een vreugde zouden bereiden, wanneer zij U als 't ware in één beeld samengevat, de sympathie en vereering, die gij overal hebt verworven, voor oogen stelden.

Wij vleien ons, dat de lijst van leden van ons Internationaal Comité, welke, al behoefde voor elk land slechts een kleine, tot de U persoonlijk of door hun werk het allernaast staanden te beperken, groep van natuurkundigen en een enkele vertegenwoordiger van de industrie te worden opgenomen, als onderteekening van de Internationale Circulaire deze tot een historisch document heeft gemaakt, tot U zal spreken als de stem van de geheele natuurkundige

wereld. Die van ons Nationaal Comité, met de vele kringen, die het vertegenwoordigt, als de stem van allen, die U dank brengen voor hetgeen gij ten bate van Nederland hebt gedaan.

Onze Comité's, voor welke beide mij de eer te beurt valt het woord te voeren, komen U thans namens een tweeduizendtal Nederlandsche en Buitenslandsche vrienden en vereerders geluk wenschen en huldigen.

Door Uw bezoek aan Pasadena en het winterverblijf met Uwe vrouw in het heerlijk klimaat van Californië uit te stellen hebt gij Uwe talrijke Nederlandsche vrienden en vereerders de gelegenheid gegeven U allen eindelijk dan eens van hun gevoelens te doen blijken. Bij vorige heuglijke gebeurtenissen viel dit voorrecht steeds slechts een beperkten kring te beurt.

Het was geheel in Uw geest, dat, toen bij Uw zilveren doctoraat U in Uw Livre Jubilaire, naar de woorden van Poincaré, die zelf medewerker was, „een gedenkteeken werd opgericht”, Haga en ik, die U reeds in den voormiddag als oude vrienden kwamen feliciteeren, U dit werk, zwaar van wetenschap, gezellig keuvelende overhandigden. Toen 's middags Bosscha U het ridderlint op de borst kwam spelden, geschiedde dit op een huiselijke receptie.

Zulk een eenvoud te betrachten zou nu onmogelijk zijn. Buitendien zou dan aan de beteekenis van dezen historischen dag geen recht wedervaren. Wij verheugen ons, dat gij de gastvrijheid van het huis van Uwe Alma Mater voor Uwe receptie hebt aanvaard.

De ontvangst door Rector en Senaat aan U en de Uwen bereid, het eeredoctoraat U verleend, de aanwezigheid hier van Z. K. H. den Prins der Nederlanden als uiting van de belangstelling van het Koninklijk Huis, van zijne Excellentie den tijdelijken Voorzitter van den Ministerraad, van zijne Excellentie den Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, van de buitenlandsche geleerden, die zich door het barre jaargetijde niet hebben laten afschrikken van hun spontane reis, van zooveel op wier genegenheid gij prijs stelt, de woorden door den Rector tot U gericht, dat alles zal U het geheele beeld van Uw loopbaan met al het goede, dat zij U bracht, voor den geest brengen.

Gij hebt wel eens gesproken van de gelukkige omstandigheden, die tot Uw welslagen hebben medegewerkt, waar wij U in het bijzonder danùbaar voor zijn is, dat gij van deze steeds zoo ten volle partij getrokken hebt, om in vasten gang Uw gaven steeds verder te ontplooien. Dit maakt, dat Uwe loopbaan zich voor ons ontrolt als een schouwspel van buitengewone schoonheid, waarvan elk tafereel beantwoordt aan het ontstaan van een nieuw wetenschappelijk leven.

Uwe dissertatie roept al dadelijk de herinnering op aan de mooie golf van bezieling voor de exacte wetenschap, die met de stichting der H. B. S. verband hield, en waarvan de dissertatie van Van der Waals in '73 de eerste uiting was geworden. In Uw tweede studiejaar hadt ge reeds Maxwell gelezen en hoe Uw studie was, had Kaiser eens in een korzelige

bui na een college gezegd: „Ze begrijpen er allen niets van, alleen die eene jongen met die zwarte oogen”.

Welk een gelukkig beeld van ongestoorde studie brengen U die drie jaren vóór en twee jaren na Uwe promotie voor den geest. Jaren van hard werken en idealistisch streven, die gij in de stille studeerkamer in het ouderlijk huis te Arnhem, waar gij enkel aan de Avondschool les had te geven, doorbracht, met de autodidactische studie van Helmholtz en Maxwell, en waar gij, Maxwell de hand reikende, in Uwe dissertatie het program hebt opgesteld van de systematische ontwikkeling der electromagnetische theorie van het licht, waarvan de uitvoering Uw levenswerk heeft beheerscht.

Hoe gelukkig hebt gij ook partij getrokken van de eerste jaren van Uw professoraat te Leiden, waar Rijke, die den Studenten reeds gezegd had, „dat zij nu een knappen professor in de mathematische physica kregen”, zelf, wanneer hij met hen op een moeilijkheid stuitte, zich met een: laten wij het hem maar vragen, want die zal het weten, tot U wendde.

Door de onderwerpen van Uw colleges, toen nog gering in aantal, te kiezen in nauw verband met Uwe eigen studie, deedt Gij Uwe leerlingen medegenieten van hetgeen U aantrok, en medeleven met den onderzoeker. Elk jaar hebt gij Uwe eigen beschouwingen gegeven over iets, dat juist uit een of ander oogpunt belangrijk was geworden, terwijl gij het U tot wet had gemaakt om nooit iets voor te dragen, dat niet door U ten volle doordacht en in

voortreffelijken vorm — gij hadt het U door de studie van Helmholtz eigen gemaakt — gebracht was. Van hoeveel belang is de toewijding van die dagen niet geweest om Uwe colleges en wetenschappelijke voordrachten te ontwikkelen tot die „festijnen der wetenschap”, waartoe gij ze door rustelooze volmaking gedurende een kleine halve eeuw hebt opgevoerd. Hoe hebt gij U deze jaren ten nutte gemaakt om over de verschillende punten der Natuurkunde het „net van kennis te slaan, waarvan gij telkens de mazen hebt vernauwd en waaraan gij het mooie, wat later Uw aandacht kwam trekken, hebt aangehecht”.

Hoeveel voldoening hebt gij ook gehad van de liefde waarmede gij U toen reeds op de kunst zijt gaan toeleggen anderen van dienst te zijn. Wanneer iemand een college had moeten verzuimen hem dit privaatim bij te vertellen werd door U vanzelfsprekend gevonden. Maar herinnert gij U, hoe gij, toen zulk een verzuim eens twee maanden bedroeg en de candidate haar schrift opensloeg om een dictaatje te maken, gij er nog snel bij bedacht: O, dat hoeft niet, ik zal het wel opschrijven, terwijl ik praat.

Wanneer men over Uwe hulpvaardigheid begint, raakt niemand uitgepraat, of het nu de chemici betreft, voor wie gij herhaaldelijk theoretische colleges hebt ingericht, of de filosofen, aan wie gij in het begin van Uw professoraat op de Sterrewacht de colleges over Wiskunde hebt gegeven, waar de physici mooie wiskundige hulpmiddelen als de reeks van Fourier leerden kennen, en waaruit Uw Leerboek der Differentiaal- en Integraalrekening ontstond, of

dat men de ingenieurs hoort, aan wie gij, ten behoeve van de vooruitberekening van den invloed der Zuiderzeewerken op de getijbewegingen en de stormvloeden, den weg tot het behandelen van onoplosbaar geachte vraagstukken wijst ¹⁾, of wel dat het — om heel andere voorbeelden uit Uw loopbaan te nemen — Schreinemakers geldt, die U een stuk ter beoordeeling voorlegt, of Korteweg, die U over de Huygens-uitgave raadpleegt en dien gij soms met prachtige vondsten verblijdt.

Tijd om iemand iets uit te leggen weet gij altijd nog te vinden. Toen in Amerika alle vrije minuten van den dag, die de voordrachten overlieten, bezet waren met afspraken voor conferenties, zag men geleerden komen om zelfs nog op den weg van Uwe woning naar de collegezaal door U onderricht te worden.

Zoo hebt gij steeds, naar een woord van Van Bemmelen, ieder getoond : Uwe vriendelijkheid van hart en nederigheid van gemoed, die U gul en gaarne doet geven van het goud van Uw verstand.

Uwe warme belangstelling in het lief en leed van wie met U in betrekking kwamen, kan hen doen beseffen, wat gij zijt voor diegenen, wien gij Uw hart in vriendschap ontsluit.

In de eerste plaats was het ook Uwe hulpvaardig-

1) De verandering in de *getijbeweging* tengevolge van de verbinding van Wieringen met Noord-Holland, die veel belangrijker is, dan algemeen gedacht werd, bleek met de langs dezen weg voorspelde overeen te stemmen, wat niet algemeen geloofd werd voor men zich er niet *eigen oogen* van kon overtuigen.

heid aan den vriend, welke er U toe bracht al spoedig een nieuwe zeer zware onderwijstaak aan de U opgedragene toe te voegen. Het was kort nadat ik Uw naaste collega had mogen worden.

Mijn laboratoriumplannen hadden Uw volle sympathie gevonden, en al was het aantal kandidaten om wier verdere leiding wij zouden hebben te wedijveren, gij als theoreticus en ik als experimentator, zoo gering, dat wij om in de goede stemming te blijven, een, die twee namen had voor twee telden, onze idealen werden daardoor niet in hun vlucht belemmerd. Naast de behartiging van de belangen der toekomstige experimentatoren ook nog het algemeene onderwijs te verzorgen, bleek voor mij echter te zwaar. Toen hebt gij mijne gezondheid gered door onmiddellijk het groote college van mij over te nemen en zijt gij daarmee ook na mijn herstel op den voet van een nieuwe arbeidsverdeeling voortgegaan. Gij zoudt daardoor, zoo voerdet gij aan, dan de gelegenheid hebben om met de verschijnselen in aanraking te blijven en ik om mij aan het Laboratorium te kunnen wijden. Zonder eenige verdere regeling dan ons vertrouwen op onze vriendschap en op onze liefde voor de wetenschap staken wij in zee. Gij kunt nauwelijks weten hoe gelukkig ik mij gevoel U ook in dit gedenkwaardig uur dank te zeggen voor het voorrecht, dat gij altijd mij Uwe vriendschap, die zich ook tot onze gezinnen ging uitstrekken, en Uwe samenwerking zijt blijven schenken en dat al de jaren sinds dien tijd het een glorie en geluk voor het Laboratorium geweest is, dat gij daar het

tehuis van Uw professoraat hebt willen vinden.

Het werken met uiterst gebrekkige hulpmiddelen, de bezwaren van het steeds nijpender ruimtegebrek, gij hebt ze U getroost, door U in de moeilijkheden van het Laboratorium te verplaatsen, en Uwe sympathie voor wat daar beoogd werd in de weegschaal te werpen tegenover de lasten, die de verwezenlijking er van voor U medebracht.

Met volle liefde hebt gij het groote college gegeven en Uwe bezieling in het ontvankelijk gemoed van eerstbeginnende studenten overgestort. Gij voegdet er al dadelijk het persoonlijk geven van het practicum voor de medici aan toe. Later bracht het U ook nog tot het schrijven van Uw Leerboek over de Beginselen der Natuurkunde. Een vriend, die zich bezorgd maakte, dat gij, dit voegende bij al Uw andere werk, U zoudt overwerken, kondt gij geruststellen met: 0, daar is geen gevaar voor, dan val ik in slaap.

Welk een heerlijk evenwicht van lichamelijk kunnen en geestelijke gaven, te treffender omdat het gepaard gaat met een niet minder gelukkig evenwicht van hoog intellect en klaarheid van gemoed. Hoe dikwijls heeft dit U ook in staat gesteld in moeilijke gevallen verzoenende oplossingen te vinden. Geen wonder dat Uw invloed zich van Leiden uit over ons geheele land ging uitstrekken. De wetenschappelijke belangen buiten die van Uw eigen onderzoek en onderwijs, in welker dienst gij U gingt stellen, namen reeds in het begin der tachtiger jaren een zoo grooten omvang aan, dat men wat Uw gezamenlijk werk betreft, in tegenstelling met de voorafgaande Leidsche

periode, daarna van een Vaderlandsche periode mag spreken.

Al de U toevertrouwde belangen hebt gij weten te verzorgen, terwijl gij vervuld waart met het bij uitnemendheid moeilijke vraagstuk betreffende de wijziging der electromagnetische en optische verschijnselen door de beweging der lichamen. Gij hadt U de kunst eigen gemaakt in den vrijen tijd, dien Uw omvangrijke arbeid voor anderen U liet, terstond weer gereed te staan, om verder te gaan met de behandeling van fundamenteele vragen en hoofdbrekende kwesties, waaraan elders natuurkundigen van de eerste grootte zonder succes hun krachten beproefden en die door U werden opgelost. Het is of gij Uw onderzoekingen doet zooals een vogel zijn lied zingt.

De invloed door U te Leiden uitgeoefend breidde zich intusschen voortdurend uit. Allergelukkigst werkte hij op de natuurkundigen, die het Laboratorium tot zich trok, en langeren tijd, dikwijls ook als assistenten bij U, vasthield. Uw opgetogenheid, wanneer er ergens weer een nieuw „effect” gevonden was, Uwe verrukking over het mooie van een experiment, of het nu hooge nauwkeurigheid beoogde, of pioniersarbeid was, Uw ingenomenheid met het aardige in een nieuw onderwerpje, wanneer een laborant dit op ons seminarium — laatst vertelde mij een er nog van — ging demonstreeren, het was alles even opwekkend en aanmoedigend. Door Uwe theoretische colleges geboeid bleven de experimentatoren na hun doctoraal en verder zoo lang zij konden tot Uwe

trouwe toehoorders behooren en droegen hunnerzijds weder bij tot het verhoogen van de eischen, die gij aan Uw onderwijs steltet.

In geregelde voeling met het theoretisch onderwijs ontwikkelde zich intusschen anderzijds het experimenteele streven, dat aanstonds gericht was geworden op het verkrijgen van nieuw materiaal tot uitbreiding van het gebied, waarop onze vaderlandsche theorieën zich bewogen. Terwijl het werk in de richting der latere specialisatie van het Laboratorium geregeld vorderingen maakte, groeiden in het bijzonder ook de vruchten aan, welke de andere reeks van onderzoekingen, die er ondernomen was en die te Uwer eere de Lorentz-serie genoemd werd, afwierp. Zij werd schitterend bekroond door de gelukkige ontdekking van Zeeman, waarna de samenwerking van Uwe theorie met dit experiment het Laboratorium een der schoonste episoden uit de nieuwe Natuurkunde deed doorleven.

Uw onderzoek over de voortplanting van het licht in de bewegende middenstoffen en Uwe verklaring van het Zeeman-effect staan als monumenten naast Uw loopbaan van toewijding aan vaderlandsche belangen der wetenschap, monumenten, die in schoonheid alleen nog overtroffen worden door Uwe verhandeling van 1904 met hare contractie der electronen en hare voltooiing van Uwe wonderschoone electronentheorie.

Door de uitbreiding, die hetgeen gij voor de belangen der theoretische physica deed intusschen gekregen had, was de toestand, dat gij nog altijd

met het groote college belast bleef, reeds lang onhoudbaar geworden.

Gij hebt toen ge, in 1906 naar München geroepen, den eisch kondt stellen, van dit werk ontheven te worden, weder een buitengewonen dienst aan Leiden bewezen, door te verlangen dat het door een Hoogleeraar zou worden overgenomen, waardoor Kuenen als tweede experimentator naar Leiden kon komen, wiens, helaas te vroeg afgesneden, werkzaamheid voor de ontwikkeling van het Laboratorium verder van de grootste beteekenis is geworden.

Had in dit laatste deel van wat ik noemde Uwe Vaderlandsche periode het buitenland reeds meer en meer mogen genieten van Uwe gaven, de periode, waarin Uwe behartiging van internationale belangen der wetenschap een grooten omvang kregen, wat al weder geschiedde zonder dat Leiden of Nederland er bij verloren, werd ingeleid door Uw Voorzitterschap van de Conseils Solvay en sterker geaccentueerd toen directeuren van Teyler's Genootschap, met een inzicht, waarvoor de geschiedenis hun dank zal weten, U naar Haarlem riepen in dier voege, dat gij aan Leiden verbonden kondt blijven. Door de benoeming van Ehrenfest als opvolger naast U, hebt gij voor Uwe nieuwe bemoeiingen, waarbij laatstelijk nog de Commissie voor het Institut International de Coopération Intellectuelle is gekomen, meer vrije energie beschikbaar gekregen. En weder heeft de behartiging van de nieuwe U toevertrouwde belangen U niet verhinderd om met vasten gang den weg van Uw onderzoek te vervolgen en belangrijke

beschouwingen te geven in verband met Einstein's relativiteitstheorie en met de nieuwe grootheid, die zich als quantum in de natuurverschijnselen openbaart.

Aan de besprekingen van deze en aanverwante onderwerpen zijn reeds eenige van de Conseils Solvay onder Uw voorzitterschap gewijd. En gaarne zult gij U herinneren hoeveel gij door die samenkomsten te organiseeren, hebt bijgedragen tot het levensgeluk van onzen betreurden vriend Ernest Solvay.

Voor de vrienden en landgenooten van U, die aan deze Conseils mochten deelnemen, was het een bron van gerechtvaardigden trots en vreugde U, van den vroegen ochtend tot den laten avond bezig met allerlei regelingen, bij het leiden der zich over den ganschen werkdag uitstrekkende vergaderingen, en het in drie talen tegelijk denken om de meeningen van ieder op te vangen en deze dan aan de anderen, soms zelfs in helderder vorm weer te geven, bij het treffen van den juisten toon en bij het wekken van den gewenschten geest van vertrouwelijkheid, en eindelijk nog bij recepties en banketten het woord voerende, Uwe gaven er ten volle te zien ontplooiën.

Innig wenschen wij U geluk, dat gij op Uw leeftijd, U nog in het bezit van Uwe volle gezondheid, werkkraft en jeugdige bezieling moogt verheugen, en brengen wij hulde aan Uwe vrouw, die steeds Uw steun is geweest en U op al Uwe reizen vergezelt.

Toen met Uw 70e jaar volgens de wet aan Uw ambtelijk werk een einde kwam, heeft de kring van Uwe intieme wetenschappelijke vrienden gemeend, U geen beter hulde te kunnen brengen, dan tot U

het verzoek te richten, als het ware in een professoraat van hooger orde, bevrijd van alle banden, voort te gaan met de uiteenzetting van Uwe beschouwingen over de vraagstukken der physica. Hoe gelukkig gij ons met de inwilliging van dat verzoek voorhands al hebt gemaakt, blijkt wel daaruit, dat ge reeds naar een grootere collegekamer hebt moeten verhuizen.

Thans komen onze Comite's, vervuld van dankbaarheid aan U, een tweeledig verzoek tot U richten, dat hun stof tot nieuwen dank zal geven.

In de eerste plaats verzoeken zij U Uwe verhouding tot het Leidsche Universiteitsfonds en de Leidsche Universiteit in denzelfden geest als zij werd ingezet voor het leven te bestendigen en op deze wijze de eerste te worden, die een internationaal professoraat van deze soort, alleen voor de allereersten weggelegd, zult bekleeden.

In de tweede plaats verzoeken zij U wel de bestemming, die U het beste zal schijnen, te willen geven aan het Lorentzfonds ter bevordering van de belangen der theoretische physica, dat door hen is bijeengebracht, teneinde U tot hulp te zijn waar gij met den zonneschijn van Uw sympathie wetenschappelijk leven wilt koesteren.

Waar het onze wensch was, dat ons land broederlijk met het buitenland zou samenwerken om dit tweeledig verzoek tot U te kunnen richten, zal het toch een ieder goed doen, onze hoop vervuld te zien, dat ons land het leeuwenaandeel in het gemeenschappelijk werk, waardoor *ruim* een *ton* gouds

is bijeengebracht, zou behouden. Nederland weet ook in ruimere kringen te waardeeren, dat ge te midden van ons leeft en werkt, en dat het *onze* Lorentz is, die een plaats inneemt in de rij van de meest uitnemenden van alle volken en tijden.

Van de warme aanhankelijkheid van den kring, die U het naast staat, getuigde de ontroering, die allen vervulde, toen gij met enkele eenvoudige woorden het laatste college, door U als 70-jarige gegeven, besloot en rondgingt om ieder de hand te drukken.

Moogt gij nog lang voor ons blijven wat gij voor ons zijt.

Leiden in het begin der 17^e eeuw.

Onder de vele merkwaardige bescheiden, die zich naast de officieele in het gemeentelijk archiefdepot te Harderwijk bevinden, nemen de manuscripten afkomstig van den Burgermeester Ernst Brinck (± 1583-1649) een voorname plaats in. Het zijn er in 't geheel 47, alle in boekvorm, in 4°, klein-8°, en 12° formaat.

Ze bevatten voornamelijk adversaria, van den meest uiteenloopenden aard, uittreksels uit toen bekende werken, en vele andere zaken,

Een der merkwaardigste van deze geschriften, ook al, omdat het geheel oorspronkelijk werk is, mag zeker wel genoemd worden het Itinerarium of Reisboek, dat loopt van 1595 tot 1607, in welk tijdvak Brinck achtereenvolgens Duitschland (2 maal), Frankrijk en Zwitserland, Nederland en Engeland bereisde. Op omstreeks 13-jarigen leeftijd ging hij reeds in Durlach (Baden) studeeren, na in Harderwijk de Veluwsche school (die later Hoogeschool is geworden) te hebben bezocht.

In zijne reizen door Nederland komt ook eene beschrijving voor van Leiden en omgeving, waar Brinck tweemaal voor langeren tijd vertoefd heeft; echter blijkt niet dat hij als student aan de Academie was ingeschreven, hoewel hij wel lessen aan de Academie gevolgd heeft. Wij achten deze aantee-ningen van voldoende belang om ze aan onze lezers aan te bieden in de oorspronkelijke bewoordingen, welke hier en daar met Latijnsche zinnen doorspekt zijn, die wij gemakshalve hebben vertaald. Wie zich voor de persoon van Brinck mocht interesseeren zij gewezen op het in 1868 verschenen werkje van Jhr. F. A. van Rappard: Ernst Brinck . . . , eerst secretaris van het Nederl. Gezantschap te Konstantinopel, later burgemeester van Harderwijk, alsmede op een bijdrage van denzelfden auteur over eene collectie Alba Amicorum (waarbij er drie van Brinck waren) in de werken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, jaargang 1856.

* * *

LEYDEN

Is een grote schone plaisante ende volcrijcke statt, ja die populeuste naest Amsterdam, oeck die grootste ende die meest contribueert ¹⁾).

Hefft een seer schoon statthuys; als oeck een schone strate, genant die Breestate, alwaer is den Blauwen Steen.

1) Namelijk in de lasten van het gewest Holland, dat toen uit de tegenwoordige provinciën Noord- en Zuid-Holland bestond.

Daer is oock een schone poort, genant die Rhijnburger Porte, hefft gecost over die 100 M gulden, wort oeck genant die duytschens poorte, omdat op een tonne biers een duyt te meer wurde gesett tot opbouwinge deser poorte.

Midden in de statt is die Burcht, opus Romanum [een werk der Romeinen], alwaer is een seer diepe putte, van die welcke men vertelt dat sie een uitganck hadde tot an Catwijck op Zee, ende daer solde eens een endte daerin gesmeten sijn, welcke daer weder uitgecomen sal sijn.

S. Peterskerck is een fraye kerck in welckers chor hangt een vane of een wimpel, welcke Pieter van der Does creech van die Spaensche vlote Ao 1588. Hy is so lang, dat hy op een manslengte nae van 't gewolfft aff op der aerden reict.

Hij is meer dan een manslengte opgewonden, het beeld van den gekruisigden Christus is er op geschilderd met deze inscriptie : Exsurge Deus et vindica causam tuam [Sta op, o God, en beschut Uwe zaak].

In het koor van die kerk ligt begraven Philippus van Marnix, Heer van St. Aldegonde, boven zijn graftombe bevindt zich zijn wapen; ook ligt hier Franciscus Junius. Vóór het koor rusten : Joh. Heurnius, Gerardus Bontius en Rhampseus ¹⁾.

Het grootste ende schoonste glasz dat in deser kercke is seit men geschildert te sijn van David Jorissen ²⁾.

1) Bekende hoogleeraren.

2) David Jorisz, de latere bisschop der Wederdoopers, was eerst glaszchilder te Delft en stierf te Basel in 1566.

Die Hogelantsche kerck is een fray gebouwsel, seer hooch maer niet uuthgebouwen. In templo Gallico [de Waalsche kerk] zijn te zien de monumenten van Jos. Scaliger, Carolus Clusius en Trelcatius.

Hier wort alle Sondach geprediget in 3 Nederlantsche, 1 Fransche, 1 Engelsche, 1 Luthersche ende in omtrent 3 Mennonistische kercken openbaer ¹⁾).

In dese statt en is geen toren maer alleen etlicke cleine torenkens.

Daer en is geen statt in Europa, die moeglich schoner ende puntlicker straten hefft, als dese; sie worden vast alle 8 dagen gewasschen voer een ieder sijn deure, ende hoe meer het regent, hoe sie claerder worden ²⁾).

Hier is een huys genant die Arcke Noë, ende men seyt het nae die manier getimmert sal sijn, het is oock seer drollich gemaect van ansien.

Die Academie is een schoon gebouw met schone ende ample auditorien, per biennua usus fui domicilio huius Lycei, quo tempore hos Clarissimos viros tune coram spectabam ³⁾) :

Josephum Scaligerium, Franciscum Junium, Franciscum Gomarum, Jacobum Arminium, Paulum Merulam, Petrum Scriverium, P. Bockenbergium, Ludolphum Coloniensem, Janum Houtenium secretarium, Fran-

1) Wij zijn in den tijd dat aan de Katholieken de openbare eeredienst verboden was.

2) Dit staaltje van buitengewone Hollandsche zindelijkheid valt den Gelderschman natuurlijk bijzonder op.

3) Ik heb twee jaren gewoond in het huis van deze school (waarschijnlijk bedoelt hij het *Statencollege*), in welken tijd ik de volgende roemruchtige mannen voor oogen heb gezien.

ciscum Douzam & tres comites in Stirum et Bronckhorst 1).

Voir die Academie is met steen geplaveyt „Musa coelo beat” [de Muse verheugt den Hemel]. Hierby staet Hortus Medicorum, een schoon stuck wercks met alderley vremden cruyden. Daar heb ik den plataanboom en den Indischen vijgenboom gezien, buitengemeene tulpen en een waringinboom die op 100 thalers werd geschat; hij is tweemaal geschilderd, aan den schilder van die schilderij zijn 16 gulden uitbetaald.

Ik heb hier een levenden arend gezien, ook een levende schildpad ter grootte van mijn hoed; sie was bont van swart ende witt. In die gallerye siet men geweldige grote Indiansche rieden, als oeck seer grote schilden van schiltpadden. Item een ratten coninck ende een seer grote vledermuys. In aedibus Pauwii [in het huis van Pieter Pauw] heb ik gesien een van die seer groote vogelsbecken, item een peertgen sijnde een drinckgeschir, gemaect van een geheele huyl van een ongeboren calff, sijnde bont, root ende wit, seer aerdich. Ik heb hier een liefhebber van oudheden gekend, Van der Wyke geheeten, die welcke hadde 15000 verscheiden stucken schilderyen.

1) De eerstgenoemden zijn de beroemde hoogleeraren, Scriverius en Boekenberg waren geschiedkundigen, Lud. van Keulen is de wiskundige die het getal „pi” berekend heeft (het zoogenaamde Ludolphiaansche getal), Jan van Hout was zoowel secretaris van de stad als van curatoren der Academie. Frans Douza was de 4de zoon van Janus Douza. De drie Graven van Limburg Stirum zijn de broeders Herman Otto, George Ernst en Willem Frederik.

Al deze beroemde mannen hebben Brinck's alba amicorum met een inscriptie vereerd.

Ik heb ook in deze Academie dikwijls personen in de rechten en medicijnen zien promoveeren.

In mijn tijd (1605 en 1606) was het aantal studenten ongeveer 700.

Jaarlijks wordt een Rector Magnificus gekozen, aan wien bij een plechtigheid een met zilver beslagen scepter door de pedellen wordt vooruitgedragen. Toen hing er ook in de gehoorzaal der Theologen een tapijt, in welcke gewerckt is het Belech van Leyden, seer aerdich met het ontsett daerby ; 't is één stuck, hefft gecost 600 gulden. Hier is een prachtige bibliotheek, waarin een geschilderde beeltenis te zien is van Willem Prins van Oranje en van Maurits, van Aristoteles „ad vivum” [naar 't leven], ook van Erasmus en van Rampsaeus. Ook een afbeelding met het wapen van Scaliger met een bysondere casse van sijn testament. Hier siet men skeletons van mans, vrouwen, kinderen en van veelderley gedierten ende vogelen, ja tot een muys toe.

Aen die brugge die over 't Vliet gaet staet eene inscriptie, inhoudende van dat ontset ende ververschinge van victualien, een memorie, daer die schepen eerst doorcamen.

By die Anatomie is die schermsschole der studenten.

Daeraen is oeck een auditorium, daer men Mathesis placht te doceeren in 't Nederlands. Hiervan was Magister: Ludolphus ¹⁾ ende noch enen Professor.

Hier sijn oeck 2 fraye doelens, in welcker een staet een fray huys in welckers glazen of vensteren

1) Ludolphus Coloniensis.

gemalet staen ad vivum alle die Graven van Hollandt.

Est et in hac urbe Aula Principis [in deze stad is ook het Prinsenhof]. Ook een prachtig huis van Gebhard v. Truchsess ¹⁾, die het vroeger bewoond heeft ²⁾.

De wallen van deze stad zijn rondom meest met een haegdoren bepotet. Daer en is geen statt in Hollant daer meer frayer lustiger tuynen of hoven sijn als hier. Te Leyden rekent men wel 100 M Sielen. Daer sijn 17000 menschen die alleen van aalmoezen leven, behalve die Walen, Engelschen, Lutheranen ende Menisten; dese onderhouden elck die synen.

Te Leyden sijn eens op een wekenmarckdag aengecomē 1800 schuyten.

Voir het Statthuys staet met gulden letters geschreven die historie van 't belech der statt, en hoe datter 6000 menschen van honger doot bleven.

Die statt Leyden met die laetste vergrootingen begrijpt in sich 172 Rijnlantsche morgens, item omtrent 30 Eylanden, straten ende stegen 172, behalve die straetgens die geen doorganc hebben, 24 wateren sijn in die statt, die bevaren werden. Bruggen, soo steen als houten, 95 behalve die ront omme de statts vestsloten leggen.

In die buyrte Pathmos is een strate genant het Mierennest; daer sijn seer veel kinders, dicunt istum locum fecundissimum esse [men zegt dat dit een zeer vruchtbare plaats is].

Leyden is gedeylt in 77 gebuyrte; over ieder is

1) Gebhard Truchsess von Waldburg, Aartsbisschop van Keulen (1577—'83), die het aartsbisdom wilde seculariseeren. Hij stierf in 1691.

een heer met syne raetsheeren, Sorge dragende dat die buyren in vrede leven en die dooden eerlick be-graven worden.

Te Valkenborch hebbe ick verscheyden reisen gesien den vermaerden peerdemarckt.

Catwijck op Rhijn is een fray dorp.

Niet verre van Catwijck op Zee heeft die Rhijn een einde, stotende aen die duynen. Daernaë wat verder heb ick de plaets gesien, waer vroeger de Rhijn sich in die Zee ontlaste.

Daer is noch een grote wijde, tusschen die duynen door, t'welck men heet het Mallegatt, eertijts voor dese troublen gegraven om te sijn als een haven voor die van Leyden, maar door den Oorloghe is het niet afgemaect.

Hier is noch een sluyse, daerdeur men het hoge water der Zee daerdoer laet lopen, om salt water ¹⁾ te hebben.

Te Catwijck is wonder te sien, hoe de Zee die duynen aldaer, met geheele huysen henwech spoelt.

Op een duyne staet een toren, loco phari, noctu ibi incenduntur ignes pro navigantibus [als een vuurtoren ; des nachts branden daar vuren voor de zeevarenden].

Rontom Leyden heb ick gesien eerst Leyderdorp, het schone dorp Rijsborg, **doer** d'welcke voel watercanalen lopen, sijnde haest bewoont als een statt. Vidi hic reliquias monasterii [ik heb daar de

1) Zout water **voor** de mutketen.

overblijfselen van de Abdij gezien]. Hier sijn begraven graaf Willem I van Hollant met sijn vrouw ende andere graven met hunne vrouwen, maer die grafmonumenten sijn vernielt.

Item gesien het huys van der Does, Poelgeest, die reliquien van dat olde Romenborch, 't huys te Alckemade, Warmont, Teylingen en omliggende Huysen en dorpen.

Op wech naer Amsterveen en Aemsterdam noch Rhijnsaterwou, Brasemer meer, Cudelstaert en noch 3 buerten : Bilderdam, Ruygenhoeck en Vrouwenacker ; gesien het Aelsmeer en het Hellemeer. Het Harlemer meer ben ick te water ende op sleden over gepassiert. Item vidi [heb ik gezien] het Cagher meer; oeck ben ick op het eilandt die Caghe geweest.

Op 't Harlemer meer heb ick gesien een schuytgen staende boven t' water op 4 palen, tot een gedachtenisz dat een visscher daarmede visch gestolen hadde.

Het is een quaet ongestuymich meer.

M. VAN WIJHE.

Den Haag.

Uit de Geschiedenis van de Gevangenis en het Tuchthuis binnen Leiden.

Leiden is een der weinige Hollandsche steden, waar de oudste plaatselijke en laat-middeleeuwsche gevangenis tamelijk intact is gelaten. Ieder mijner lezers kent hem, den eeuwenouden Gravensteen, eigenlijk 's Graven steen, wyl hij aanvankelijk met het er naast gelegen 's Gravenhof in een der oudste stadswijken, — het Vleeschhuis-vierendeel, — het middelpunt van 't grafelijk bezit binnen Leiden uitmaakte en oorspronkelijk bestemd was tot een „vanghentoren” en „carcer” voor 's graven gevangenen. Wat al zuchten hier geslaakt zijn, welke snerpande kreten hier ten hemel werden gezonden, nu eens met de bede om verlossing uit „de pijn” van de „ijseren banden”, dan weer overgaande in een reeks van vervloeking en verwenschingen „ter hellewaert” jegens onbarmhartige rechters en onmenselijke „stockers” of cipiers, het zou in emotievolle tooneelen geschilderd kunnen worden, ware het niet, dat onze bescheiden krachten voor zulk een moeilijke taak tekortschoten en tevens, dat ons onderwerp een strafinstituut van

hooger (?) orde en uit later dagen voor de verbeelding doet oprijzen.

Want een tuchthuis, — hoezeer de spraakmakende gemeente deze instelling identiek acht met het begrip van een sombere middeleeuwsche kerker, — was een speciale gevangenis uit de periode der Republiek, waar de gedetineerden, of beter geschreven geconfinerden, naar des tijds benaming, het werken moesten leeren, aan geregelde arbeid moesten gewennen, door dien arbeid dienden verbeterd te worden, in een woord waar arbeid een penologisch begrip van heilzame strekking vertegenwoordigde. Een tuchthuis was dus een strafinstituut zoowel als een werkinrichting, een justitieel detentie-oord als ook een charitatieve instelling, een stichting waar over de gestraften desnoods de geeselloede werd gehaald, als zij aan de paal van Vrouwe Justitia waren gebonden of zich amechtig voortsleepten in ijzeren ketenen en boeien van 30-50 pond zwaarte, zoomede een „tehuis”, een godshuis, een dier „xenodochia”, waarvan Pontanus in zijn Amsterdamsche geschiedbeschrijving spreekt, waar de gevallenen, misdeelden en ook „wittebroodskinderen” of „kinderen van den verloren arbeid” tot „beternisse huns levens” werden gebracht. In een enkel opzicht gaat de vergelijking op tusschen een middeleeuwsche gevangenis en het latere tuchthuis met die tusschen het huidige Huis van Bewaring en de Strafgevangenis, maar dan nog slechts ten deele, voorzoover het de voorloopige vasthouding en de daarop eventueel gevolgde strafuitvoering betreft.

Beter en duidelijker is het dan ook, de overeenkomst met alsmede het verschil tusschen beide strafgestichten uit den loop der plaatselijke geschiedenis te demonstreeren. Ten aanzien van het onderhavige onderwerp is dat zelfs noodzakelijk wegens het zuiver plaatselijk karakter onzer vaderlandsche gevangenisgeschiedenis. Elke stad van eenige beteekenis toch had sedert de eerste of tweede helft der 17^e eeuw haar tucht-, spin- of werkhuis en het particularisme speelde naast de overbekende ijverzucht ook in deze aangelegenheid een even kostbare als weinig vruchtdragende rol. Eerst betrekkelijk laat kwam voor Holland de idee op tot stichting en instandhouding van een gewestelijk tuchthuis, (18^e eeuw) maar ook toen ontbrak haar ten deze een vruchtbare aarde, om wortel te schieten. Amsterdam had met zijn modelinrichting van een internationale beroemdheid sedert het uiteinde der 16^e eeuw ook in dit opzicht de leiding in handen genomen en gehouden ook geheel den duur der Republiek door, en de andere Hollandsche zustersteden volgden de eerste koopstad des lands schroomvallig, hoewel gedwongen, op den voet. Dat Leiden hierin de eerste volgeling was, vooral op aandrang van zijn op alle terreinen weerbaren en steeds volijverigen Secretaris Jan van Hout, dus de eerste filiaalstichting van het Amsterdamsche Tuchthuis binnen zijn muren zag verrijzen, behoeft niemand te verwonderen, die de „Geschiedenis eener Hollandsche Stad” aan de hand onzer eminente leiders Fruin en Blok tot zijn geestelijk eigendom heeft gemaakt.

Alvorens dien nauwen samenhang tusschen de beide genoemde steden ten opzichte van de tuchthuiswording in het licht te stellen, diene hier eerst nog uiteengezet te worden, op welke wijze het Leidsche tuchthuis als bij- en nevengebouw uit en naast Gravensteen ontstond en waarom deze laatste reeds op het einde der 16^e: eeuw niet meer aan de toenmaals gestelde eischen voldeed, zelfs juist door de stichting der nieuwe strafinstituten van dien tijd zijn bestaan rekte tot aan onze dagen toe. Eigenlijk kan een en ander in chronologischen zin wel het best gelijktijdig en naast elkaar aangetoond worden.

*
* *

Gelijk de Dietsche dichter Maerlant eenmaal zong in zijn „Wapene Martijn” van de door hem bedoelde grafelijke of heerlijke burcht met gevangenis:

„Hierom stort men smenschen bloet;
hierom sticht men metter spoet
borghe ende hoghe stene
meneghen te wene”,

zoo zal het ook, laat het dan zijn minder bloedig, op een ons onbekend tijdstip in Rijnlands middelpunt Leiden zijn toegegaan. Er werd voor den graaf een „hof” gebouwd met den daarnaast gelegen „steen”, d.i. gevangenis van steen in tegenstelling met de overige meest houten gebouwen en huizen. Toen waren het ook binnen- en buitenlandsche oorlogen, die het bestaan van „heerlijke” gevangenissen tot insluiting van vijanden noodzakelijk maakten. De voortdurende

twisten tusschen de elkander bekampende heeren hebben

„gedaen
 Dicken menighen man verslaen,
 Ende ghemaect menech orloghe
 Tusschen coninc ende hertoghe,
 Borgen doet so maken, ende steenen groot,

gelijk de vertaler in den roman van die Rose schrijft, de laatste om de wederzijdsche krijgsgevangenen vast te houden, ter bekoming van een hoogen losprijs of om deze rampzaligen aan onmenschelijke martelingen over te geven en aldus een lang gekoesterde wraak te koelen. Of ook hield de graaf er belasting-schuldigen, die niet wilden of konden betalen het door hen verschuldigde offer op het altaar van den immer overvragenden fiscus, om ze door gijzeling in de boeien of „kastyementen int gayoel” te dwingen aan hun verplichtingen te voldoen. Ten slotte werden er tot aan de uitvoering van de op hen toegepaste doodstraffen in de „gaten” of „diefputten” bewaard de staatsgevaarlijk en maatschappelijk schadelijk geachte misdadigers, die „in een land van goede justitie” toen als thans niet geduld werden, doch toen alleen op een meer hardhandige wijze uit de gemeenschap werden verwijderd.

Voor al uit dit oogpunt zal ook de Steen des graven binnen Leiden zijn opgericht ter insluiting van Rijnlands en Leidens gevonnisten beide. Het gebouw was aanvankelijk door grachten omgeven en slechts over een brug te bereiken. Het bestond uit twee

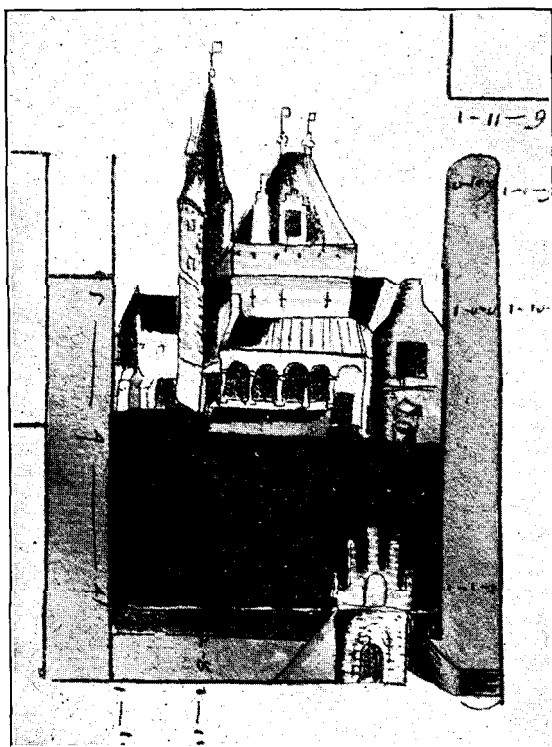
verdiepingen met keldervertrekken, een z.g. „vanghentoren”, met zware muren opgetrokken, het een al somberder en massiever dan ‘t andere. Door vleugelbouw was er ruimte opengelaten voor een binnenplein, waarop de executies van de uit den „carcer” opgetrokken gestraften plaats grepen. In de baljuwsrekeningen betreffende Rijnland vindt men meerdere posten, die ook van een „riddercamere” in den „vanghentoern” gewagen, gelijk die in de Haagsche Voorpoort en de Utrechtsche Hazenberg of andere plaatselijke „poortprisoens” voor de meer gekwalificeerde gevangenen was ingericht. Overigens kunnen we over haar oudste geschiedenis weinig in bijzonderheden treden, om het eigenlijke onderwerp niet te veel uit het oog te verliezen.

In de 15^e eeuw verkeerde de gevangenis reeds in een vrij vervallen staat. De grachten waren op sommige plaatsen doorwaadbaar en het gebouwencomplex diende noodzakelijk hersteld te worden. Om de stad deze kosten zelf te doen dragen, besloot de Bourgondische hertog Philips de Goede haar de gevangenis over te doen, onder voorwaarde, dat hij den cipier zou benoemen en de baljuw van Rijnland evenals de schout der stad zijn gevangenen er kon doen insluiten. Overigens zou het stedelijk gerecht de volle beschikking over de nu tot stedelijk bezit geworden ‘s Gravensteen krijgen, dus ook de gevonisten op het binnenplein voor de gevangenis doen executeeren. Maar de stad moest tegen deze overgave alle kosten voor de verbouwing of reparatie dragen. Dit accoord werd aangegaan ten jare 1463 en hier-

mede verdween de een na de andere grafelijke bezitting binnen het stedelijk gebied, daar het kasteel naast de gevangenis in 's Gravenhof omstreeks dien tijd door aankoop in particuliere handen overging, nl. aan een tak van de Utrechtsche familie Lockhorst. 1)

Op welke wijze de stad voor die herstelling zorg gedragen heeft is niet meer na te gaan, evenmin welke instructies de grafelijke ambtenaar, de cipier, binnen de muren der nu stedelijke gevangenis van zijn oppersten gebiedier meekreeg. Van sommige dezer officianten zijn ze nog geheel of gedeeltelijk bekend, doch helaas van dien te Leiden niet. Hij zal thans de plaats ingenomen hebben van de vroegere „stockbewaerders” en „steenwachters” of „stienwaerders”, zijn knecht(s) zullen den voormaligen „beslagher” vervangen hebben, die de „prisoeniers” in de „klinckers”, klinkboeien of „ijzers” sloeg, om hun evasie te beletten, terwijl Leiden toen reeds zijn eigen „hencker” of beul had, die het werk van den Haarlemschen „hanghman” uit de 14^e eeuw had overgenomen. Dezen waren de dienaren van den Rijnlandschen baljuw geweest, doch door den overgang van den grafelijken Steen in handen der stad werden de werkzaamheden van het gevangenispersoneel langzamerhand tot stedelijke officiën gemaakt, waarvan de keuze en benoeming aan Magistraat en Gerecht kwamen. Hiermede liep parallel de overdracht van de rechtspraak over de stedelingen van den baljuw van Rijnland aan den schout der stad, die met de

1) Zie Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche Stad*, I 53, II 6, III 21.

'S-GRAVENSTEEN TEGEN HET EINDE DER 16DE EEUW
<NAAR WET **CHAERTBOUCK** VAN S. VAN **DULMENHORST**>.

schepenen bij handvest van 24 Juli 1434 het recht kreeg om „recht te doen met den hoichsten van 's heeren wegen sonder onsen baeliu van Rijnlandt dair by te roepen”. 1) Doch eerst in 1582 had er een „reunie van tbaillijschap mit tschoutampt” in één persoon plaats, waarbij na zorgvuldige voorbereiding en opstelling der desbetreffende artikelen door burgemeesters en het gerecht dd. 16 October van dat jaar den 27sten dv. aan Foy van Brouhoven, bekend als een der moedigste leiders uit den „ontzettijd”, vergund werd, om „tofficie van tschoutampt der voors. stede mittet Baillijschap van Rijnlant gereuniert” te mogen bedienen. 2)

* * *

Intusschen was het vooral in de 16^e eeuw noodzakelijk geworden den Leidschen 's Gravensteen in bewoonbaren staat te brengen, de gevangenis zelfs belangrijk te vergrooten, zulks in verband met de heresie en woelingen van kerkelijken zoowel als maatschappelijken aard. Wederom tasten we in 't duister, hoe men destijds de cellulaire ruimten vermeerderd en het geheel vergroot heeft, om de talrijke ketters, die voor langeren of korteren tijd op 's Gravensteen zuchtten, totdat ze òf ter dood gebracht, verminkt of verbannen werden, of op vrije voeten werden gesteld na boetedoening. Slechts een enkel stuk is hiervan bewaard gebleven ten bewijze, dat de stedelijke gevangenis toen geregeld dienst heeft

1) Geciteerd bij P. J. Blok, 1, 110.

2) Cf. Gerechtsdagboek A, fol. 117, Leidsch Archief.

moeten doen en bewoond werd. De inhoud er van is te merkwaardiger, doordat die kettergevangenis daarin *niet* „Steen” of „’s Gravensteen” heet, doch voorkomt onder den naam van „*Scoenverdriet*” (15253 en een drietal jaren later nog onder dien van „*Eversteyn*” (1528). Het is natuurlijk mogelijk, dat met een dezer beide of ook tezamen *poortgevangenis*sen zijn bedoeld, gelijk in dien tijd meer voorkwam, doordat de gewone stedelijke gevangenis geen meerdere opname toeliet, doch in het laatste geval is uitdrukkelijk sprake van het brengen van den gearresteerde „*upter stede vangenisse*, genaemt *Eversteyn*”.

Misschien waren de namen ook wel tijdelijk gekozen ter vervanging van het thans oneigenlijke ‘s Gravensteen, in de plaats waarvan die van „*Scoenverdriet*” althans een meer sprekende en de tijdsomstandigheden weergevende benaming was.

De cipier verleende in deze gevallen hospitaliteit zoowel binnen de muren der eigenlijke gevangenis als te zijnen huize, zulks ten laste van het Hof. Ter illustratie citeer ik hier slechts uit de Rekeningen van het Hof van Holland ter zake van onderhoudskosten der te Leiden in de gevangenis „opgelegde” kettens het volgende :

„Huych Pietersz., cipyer van Leyden, ter cause dat eene Reym Jansdr. was heeckelerster, byden schout der voirss. stede upte vangenisse der selver stede van Leyden, geheten Scoenverdriet, gestelt is geweest upten elfsten Aprilis anno XV^cXXV, ende bleeff aldaer gevanghen elff daghen tot twee stuvers

sdaechs, facit XXII, ende worde upten XXII^{en} der selver maendt Aprilis vergelogieert tot binnen den huise vanden cypier ende aldaer gebleven totten thienden Septembris anno quo supra, datse al hier in den Haeghe gebrocht wordt opte Voerpoerte, tot drie stuvers sdaechs, facit XXI ƒ.

Wegens dezelfde oorzaken werden eveneens rekeningen ingediend omtrent Marijten Thomasdr. baghijn, die 117 dagen in Scoenverdriet en 17 dagen ten huize van den cipier verbleef; Jacob Jansz. ketelboeter en meester Dierick de Blinde, waarvoor aan den cipier Huych „by mijnen heeren vande Financien des Keyzers toegetaxeert ende by desen ontfangere betaelt zijn” de somma van 63 ƒ 2 sc. 1).

Ten jare 1528 had een zekere Ghijsbert Aelbrechtsz. „snyder van Delft, upgeslegen ande doere van Sinte Pieterskercke zekere diffamoese libelle, inhoudende groote ende zwaere ketterye ende blasphemye van theylige eerwaardige Sacrament” en voorts nog de godsdienstoefening tijdens den dienst verstoord door „zekere gelycke brieuen vande voirgaende materie (te werpen) inde preeckstoele”. Deswege werd op hem bij vonnis der Leidsche schepenen een cumulatatie van straffen toegepast, bestaande in geeseling, openlijke boetedoening, gevangenisstraf en een tienjarige ballingschap, waarvan de voorlaatste inhield, dat de gevonniste na de geeseling terstond gebracht zou worden „upter stede vangenisse, genaemt Euersteyn” „ende aldaer blyuen te water ende te

1) 64 Rekening VAN den Ontvanger der exploiten, 1525. Algem. Rijksarch. 's Rade.

brode den tyt van twee weeken lang geduerende 1).”

Zoo lang dan ook tusschen de jaren 1530 en 1570 op de ketters de hechtenis en kerkerstraf toegepast werden, hetzij als preventieve maatregel, hetzij als middel tot bekeering, bevatte de Leidsche gevangenis op meerdere tijden een getal van 40 gedetineerden en daarboven. Bij wijze van strafverzwaring werden deze ongelukkigen dan niet zelden gelegerd tusschen de zwaarste misdadigers, die op de voltrekking van hun doodvonnis door galg, zwaard of rad wachtten, een maatregel, die eveneens veelvuldig werd toegepast op de beruchte Haagsche Voorpoort.

* *
* *

Evenwel, de tijden van vervolging om des geloofs wille werden ook hier in het laatste kwartaal der 16^e eeuw vervangen door een periode ‘van betrekkelijke rust, om zich nog geen halve eeuw later wederom te herhalen en dan opnieuw de gevangenis in dienst te stellen van de ketterjagerij. Voorloopig zou men zich ook te Leiden ten aanzien van de bestrijding der criminaliteit echter geheel kunnen wijden aan de verbetering van het strafstelsel, voorzoover dit langs den weg van het materiele recht hervorming kon ondergaan in een doelmatiger straf-instituut. Dat werd in de negentiger jaren der 16^e eeuw het eerst voor Holland gevonden te Amsterdam in de oprichting van het instituut Tuchthuis. Een verstandiger inzicht inzake de toepassing der vrijheidsstraffen brak baan eerst ten aanzien van kinderen

1) P. J. Blok, *Leidsche rechtsbronnen uit de middeleeuwen*, bl. 83—84.

wegens hun onmondigheid; volwassen veroordeelden, die anders voor lijf- en levensstraffen in aanmerking kwamen, doch die „schoon bekwaam om te arbeiden, echter zeer sober van verstand” waren, in ‘t algemeen allen, wien men in rechten op te weinig gronden een voldoende toerekeningsvatbaarheid kon toekennen, doch naderhand ook andere categorieën van niet te zware misdadigers en wetsovertreders. De lichamelijke straffen hadden dikwijls een hoogst bedenkelijke uitwerking gehad of in ‘t geheel geen effect gesorteerd en de humane denkwijze der Hollandsche strafrechters, inzonderheid te Amsterdam, gold wel in de eerste plaats de jeugdigen van jaren, die nog voor verbetering vatbaar waren. Een andere gevangenisvorm, dan de tot nog toe bestaande, in ‘t leven geroepen door de tuchthuis- en spinhuis-schepping, zou tot die correctie moeten meewerken en de arbeid, de opvoeding naar lichaam en geest en een strenge discipline zouden de welkome middelen zijn, om dit schoone doel te bereiken!

Toen Amsterdams schepenen en eerste tuchthuis-regenten gedurende de jaren 1594 tot 1596 aan dit ideaal een voorloopigen vorm en gestalte hadden gegeven door de oprichting van het Rasp- of Tucht-huis op den Heiligenweg, waar thans de overdekte bad- en zweminrichting is, en bovendien voor vrouwen in 1597 nog een Spinhuis hadden doen verrijzen in de nog altijd dien naam dragende Spinhuissteeg, zon men te Leiden ook reeds op middelen, om de bedelaars en landloopers, diefstal en dieveggen, jeugdige misdadigers en werkschuwen, in ‘t algemeen de

minst gevaarlijke anti-sociale elementen door gedwongen arbeid, het leeren van een ambacht, geregelde flinke werkzaamheden van den slechten weg af en op den goeden te brengen. Jan van Hout, Leidens secretaris-dichter, te bekend, om hem hier nader aan U voor te stellen, stond daarbij in 't eerste gelid. Hij was het dan ook, die van meet af de aanvankelijk goed geslaagde pogingen tot dat doel leidde en wiens heerlijk idealisme en warm enthousiasme voor de zaken, het algemeen belang en dat zijn vaderstad rakende, de ontmoedigten telkens weer met nieuwen moed bezielde.

Laat ons in geregelde volgorde eens zien, tot welke daden zijn stuwkracht en onvermoeid streven uitlokten.

Zooals bekend is, werd Van Hout meerdere malen uitgezonden door Leidens Magistraat, om elders de belangen der stad te behartigen, een onderzoek in loco in te stellen naar de inrichting en werkwijze van gestichten en instellingen en daarvan rapport uit te brengen aan het stedelijk bestuur. Zoo vinden we hem in 1586 te Utrecht, om bij Leicester protest aan te teekenen tegen diens plannen om 's lands hoogeschool naar de oude Bisschopsveste te doen verplaatsen, zoo was hij te Antwerpen in 1595 en te Rotterdam in 1596 voor „der stede saicke ende welvaeren” en reisde hij gedurende de jaren 1597 en 1598 tot driemaal toe alleen of in gezelschap van andere Leidsche deputaten uit den Magistraat naar Amsterdam, om aldaar de werking en de opzet van het tuchthuis in oogenschouw te nemen. Ook hiervan bracht hij namens zijn mede-gecommitteerden

verslag uit en het zijn deze rapporten, welke tot heden de oudste gedenkstukken vertegenwoordigen voor de kennis omtrent het oorspronkelijk vaderlandsche tuchthuiswezen ¹⁾).

De van bijzondere voldoening getuigende indrukken, te Amsterdam in het Tuchthuis opgedaan, spoorden wel aan, om ook te Leiden zulk een instituut in 't leven te roepen. Maar er was meer, wat daartoe noopte.

In de eerste plaats kunnen we dan wijzen op den achteruitgang en armoede, welke in het Leiden van ± 1570 hand over hand toenamen en dientengevolge ook de criminaliteit, inzonderheid onder de jeugdigen van jaren onrustbarend deden stijgen. Hiertoe werkten mede de droevige tijdsomstandigheden als gevolg van den oorlog, de insluiting der stad door de Spanjaarden, de langdurige guerilla tusschen de burgers en landsknechten en last not least de slapte in de iakennering, eens de roem der sleutelstad. Prof. Blok herinnert inzake dit pijnlijke tijdsgewricht, dat middeleeuwsch Leiden verbond aan het Leiden uit den tijd der Republiek, aan een bekend gezegde dier dagen, nl. dat in Leiden zooveel bedelaars huisden als in geheel Holland samen ²⁾. Dat moge dan al eenigszins een overdreven voorstelling geven van het sociale beeld der stad, gelijk spreek- en zegswijzen in dit genre in den regel slechts ten deele waarheid bevatten, doch het feit der algemeene ellende

1) Over den inhoud dezer rapporten kan hier niet verder uitgeweid worden, aangezien ik ze voor den druk gereedmaakte ter opname in de Bijdr. en Meded. v. h. Hist. Genootsch. 1927.

2) Blok II, 266.

binnen haar muren wordt mede gedemonstreerd door een groot aantal bescheiden uit de jaren 1570 tot 1600. Het door Dr. J. Prinsen mede aan Jan van Hout toegeschreven zeer merkwaardige Rapport van Armenzorg¹⁾ uit het jaar 1577 is daarvan wel een der belangrijkste.

Toen dan ook den 27sten Januari 1598, ongeveer drie maanden nadat Van Hout zijn eerste bezoek aan het Amsterdamsche tuchthuis gebracht had, het desbetreffende voorloopige rapport ter tafel werd gebracht in de vergadering der Groote Vroedschap, maakte de bespreking van plannen tot oprichting van een tuchthuis te Leiden het eenige punt der agenda uit. Mr. Nicolaas van Zeyst, pensionaris der stad, leidde deze in met de mededeeling „in wat vougen nu een jaer off twee geleden binnen der stadt in Amstelredamme opgerecht is geweest zeeckere tuchthuys, waer inne duer arbeyt, soberheyte van spys ende dranc ende andere middelen, ontsich veroorzaeckende, oock haers ondancx tot leetwesen ende beteringe van leven werden gebrocht niet alleen die personen, de welcke in handen van de Justitie gevallen zijnde, aen haer leven werden verschoont, maer ooc gestelt andere, diemen mit minder als lyffstraffe malcanderen opten hals placht te bannen²⁾. Ende benefens de zelve ooc andere moetwillege,

1) Uitgegeven door Prinsen in Bijdr. en Meded. Hist. Gen. dl. XXVI, bl. 113 vlg. Vgl. daarnaast Dr. Ligtenberg, Armenzorg te Leiden tot het einde van de 16de eeuw, bl. 3 vlg.

2) Voorwaar een alleszins duidelijk protest tegen de weinig uitwerkende bannissementsstraffen.

dertele ende ongebonde goederluyden kinderen, die uyt der straffe ende tontsich van haere ouders, vrunden ende voochden zijn gewassen ende die **doer haeren** snooden voorgang andere haers gelycke Jonge Luyden zijn tot groote argernesse". Ter toelichting werd hier bijgevoegd, mede om ook binnen Leiden het meer en meer. wassende peil der jeugdcriminaliteit weder te doen dalen, „van w a t grooter nutschap ende vordernisse doprechtengē van zodanige Tuchthuys alreets aldaer was gevonden"1).

Verzocht werd nu de meening der leden te mogen vernemen „off men (ook) binnen deser stede tot gelycke ziecťe van bedorven ende ontuchtige Jonger Luyden, alhier (Godt betert) niet dan te veele zynde, niet en zoude mogen ende behooren te gebruycken gelycke medicijne". De aanwezigheid van een aan betere eischen voldoende strafinstituut werd te meer wenschelijk geacht „mits eenige merckelicke zwaricheyden, die ter voorschreven vergaderinge waren geopent, daerinne hem tcollegie van Schepenen deser stede jegenwoordelyck was bevindende". Deze zullen wel voornamelijk het gevolg zijn geweest van een opeenhooping der werkzaamheden, die door de vier-schaar niet vlug genoeg en tijdig afgedaan konden worden mede in verband met de snelle toename der bevolking, waardoor een neven-college van vrede-makers sedert 7 Nov. 1598 in 't leven werd geroepen2).

1) Ik put hier en **V007** het vervolg telkens uit een bundel bescheiden in Legger „**Tuchthuis 1598**", voor een deel bestaande uit losse notities van Jan van Hout (Leidsch Archief).

2) Vgl. in dit verband Blok 111, 173 vlg.

Een en ander geeft duidelijk te verstaan, dat men bij de voorstellen tot stichting van het Leidsche tuchthuis voornamelijk het oog had op een snelle en betere berechting der jeugd en jongelingschap, die door haar baldadigheden en neigingen tot de misdaad den burgers dagelijks veel last en verdriet en haar rechters veel werk verschaften, zonder dat met de tot nog toe gevelde vonnissen en gevolgde methoden van straftoepassing eenig succes viel te boeken en iets van beteekenis tot beteugeling van het kwaad en verbetering der veroordeelde delinquenten was bereikt geworden. Een enkel bewijs daarvan mede als bijdrage tot de geschiedenis van ons 16^e-eeuwsch kinderstrafrecht, dat inzonderheid Oud-Leiden uit de laatste helft der 16^e eeuw gold, gaf ik reeds op een andere plaats ¹⁾.

Toen dan ook opnieuw in 1598 bleek, hoe moeilijk, en kostbaar tevens, Leidsche gevangenen elders b.v. in het Amsterdamsche Rasphuis tot „beternisse huns levens” konden worden gedetineerd, en de stedelijke gevangenis 's Gravensteen toch uitgebouwd en geheel veranderd diende te worden, daar het gebouwencomplex zoowel te klein als ondoelmatig werd bevonden²⁾, zou men het ook hier met veelvuldiger toepassing der vrijheidsstraffen beproeven, werd er besloten, om ten spoedigste het Amsterdamsche voorbeeld te volgen. Reeds op de Groote Vroedschaps-

1) Ik verwijz de belangstellenden te dezer zake bescheiden naar mijn studie „Een geruchtmakend vonnis, in 1598 te Leiden geweest”, in het Tijdschrift voor Strafrecht, dl. XXXIV, bl. 244—270.

2) Vgl. Blok III, bl. 22.

vergadering, bovenaangehaald, waren er voor dit plan stemmen opgegaan, nl. dat men „zoe rasch mogelicken is, binnen deser stede ter plaetse, diemen daer toe bequaemst zal vinden, zal voortvaeren tot maeckinge ende timmeringe van zodanige Tuchthuys”. Een geschikt terrein zou worden uitgezocht, om daarna „den gront off platte forme te doen bewerpen”, een „raminge te maecken van de costen, die daer toe van noode zullen zyn, waer ende hoe de zelve costen zullen werden gevonden ende off raedsaem zal zijn daer toe te versoucken eenige contributien van tplatten Landt van Rijnlandt ende Rijnlandtsgevolch”.

De eerste burgemeester Mr. Symon Fransz. van der Merwen en Pieter Jorisz. van Cortevelt, oud-vroedschap, werden uitgenoodigd van een en ander ten spoedigste rapport uit te brengen. Hun bemoeiingen maakten het noodzakelijk, reeds den 12^{en} Maart dv. weer een vergadering van de Groote Vroedschap te doen beleggen, waarop definitief besloten werd, om het tuchthuis te bouwen op de plaats „geraemt aen deser stede Vangenhuis ter plaetse daer jegenwoorde staende is de vergaderinge, diemen noemt Pieter Symonsz. bagynhoff, mitsgaders terff vande huysinge van za. Henricus Galleus, daer toe in effecte gecoft mit wechneming vande straet ende overwelvinge vande Graft, daer onder hen lopende”. Deze aan 's Gravensteen grenzende terreinen waren dus gelegen aan de Houtstraat, waarheen het genoemde bagijnhof in 1400 was verplaatst, toen het Pieters-

kerkplein als kerkhof der stad te klein werd ¹⁾. Naar deze zijde was de oude gevangenis trouwens reeds meerdere malen gedurende de 16^e eeuw vergroot, toen meest nog alle open erven aan de Houtstraat²⁾.

De meesters van het St. Katrijnengasthuis „susterende gerechtigd te zijn tot het gebouw van Pr. Symonszoon bagynhoff”, waren met een dergelijke naasting echter niet tevreden, omdat de door hen beheerde instelling reeds zoo zwaar belast was en daardoor aanmerkelijk schade zou lijden. Deswege werd besloten, dat, ingeval die aanspraken gegrond en in rechten bewijsbaar waren, de eventueel te lijden schade zou worden vergoed.

Voortaan schijnt het Leidsche gerecht zich speciaal met den bouw en de installatie van het tuchthuis bemoeid te hebben en werden door zijn leden de „bouvaderen” voor het op te richten gesticht aangewezen, om meer direct de leiding der werkzaamheden op zich te nemen. Zij allen richtten zich in navolging van Leidens secretaris en Grootte Vroedschap naar het voorbeeld van Amsterdam. De ervaringen, die men aldaar had opgedaan, konden Leiden winst bezorgen. Nogmaals werd er dan ook den 20sten Maart 1598 op aangedrongen, het advies te bekomen van de „Vaders ende Regenten vanden tuchthuse binnen der stadt Amstelredamme als de **geene die gelijcke** zaecke nu eenige jaren lang byder

1) Vgl. Blok 1, 55, 267, 285 vlg.; Ligtenberg, l.c. 237, 241 vlg.; Van Mieris, Beschrijving der stad Leyden, 1, 28, 158, zie ook mijn art. De alimentatie der Leidsche kloosterlingen in 1600, in Bijdr. Bisd. Haarl. 1925.

2) Vgl. Blok 111, 22.

handt gehadt hebbende, waerschijnlicken deur oufeninge de ervarentheyt hebben becomen van tgene ten opzichte van zodanigen huys nodich of onnodich is." Men was zich dus wel terdege bewust hier tegenover een geheel nieuwe en allen vreemde zaak te staan!

Verder werd den „bouvaderen" van gerechtswege verzocht, om „zodanige regelen ende wetten" te ontwerpen „als tot welstant van den voorss. huysse ende goet beleyt van alles, zo opt ontfangen ende innemen als opt onderhouden, tzij vanden arbeyt ende de hantwercken, aldaer te doen, ooc van spijs, dranc, havenisse, leeringe, mitsgaders van de notige vermaningen, tuchtigen, penen ende straffen mit den ancleven ende gevolgen van dien, eenichsins ver-eysschen zullen, omme de zelve by de voorss. vanden gerechte gesien, bevesticht, verandert, vermeerdert, vermindert ende eyntelicken gestelt, opgerecht ende door der zelve autoriteyt in twerc gebracht ende gebruyct te werden" 1).

Ook het Leidsche tuchthuis werd daardoor eigenlijk een schepping van het stedelijk gerecht, daarin Amsterdam getrouw navolgende. De schepenen inspireerden en instigeerden de nieuwbenoemde regenten tot de samenstelling van een zg. huisreglement en eventueel andere gestichtswetten en keurden ten slotte zoo hun eigen werk goed. In elk geval was steeds de opzet der stichting geheel naar hun hand. En ook na de ingebruikneming bleef hun invloed bijna immer onmiddellijk inwerkend, praedomineerend,

1) Gerechtsdagboek, band E, fol. 25 r°, Leidsch Archief.

gebiedend-voorschrijvend. Dit bleef ook zoo in de 17^e en 18^e eeuw, totdat hier en daar het gewestelijk element in de regeering des huizes meer op den voorgrond trad. Want het is wel een der schromelijkste fouten geweest in ons vaderlandsch tuchthuisstelsel, dat de schepenbanken de nieuwe strafinrichtingen, onder de auspiciën harer leden ontstaan, zich niet vrij en onafhankelijk hebben laten ontwikkelen, zoodra ze hun bestaansrecht bewezen hadden. Daardoor toch werden de spoedig ontstane gebreken nooit met wortel en tak uitgeroeid, maar verantwoordde het dirigerend bestuur zich al te spoedig en te vaak met een caveant consules!

Dit bleef zoo den geheelen duur der Republiek door.

Reeds een paar vooraanstaande leden uit de Leidsche Vroedschap noemde ik, van wie ook hier zulk een invloed uitging. Dan waren verder als „bouvaderen” aangesteld de reeds genoemde Van Merwen en Van Cortevelt alsmede Jan van Hout en Jan Marcus van Yperen, die in deze kwaliteit vrijen toegang zouden hebben tot de zittingen van het Gerecht.

Voorts werden zij gemachtigd, om personen in hun dienst te nemen „ende tharer bescheydenheyt redelicken en billicken doen beloonen, zulcx zy ten meesten vordernisse van twerc ende minsten quetse vande stadt bevinden zullen te behoren”. De „bou-vaders” zelf werden echter niet gesalarieerd. Na verloop van een jaar mocht een van hun vieren zijn officie neerleggen, elk volgend jaar een ander, in wiens plaats dan een nieuwe functionaris zou aangewezen worden onder voorwaarde echter, dat er

altijd drie in dienst zouden zijn, die voldoende ter zake kundig waren.

Sedert zien we dit college van vier geregeld samenkomen, meestal op de Schepenkamer ten raadhuize. Van Hout belastte zich met de samenstelling van bestek en plattegrond, „dewelcke by hem daarvan was beworpen ende in geschrifte gestelt,” gelijk hij voor andere openbare gebouwen passende en toen veel in zwang zijnde opschriften maakte, o.a. van het Leidsche stadhuis, dat eveneens in de jaren 1597 en '98 een grondige vernieuwing onderging ¹⁾. Zou hij misschien ook reeds aan een inscriptie voor het op te richten Leidsche tuchthuis gedacht hebben, toen hij in zijn kladnotities ergens zonder verband neerschreef: *In petulantiam et audaciam erumpit male dispensata libertas?*” Daarom zou het goed zijn in toepassing te brengen de spreuk, in gouden letters boven het embleem aan den voorgevel van het Amsterdamsche Rasphuis gegrift: *Virtutis est domare quae cuncti pavent*.

Om dit in 't werk te stellen, werd de opstelling der gebouwen naar het plan-Van Hout, die alles met eigen oogen in de Amsterdamsche stichting gezien had, in bespreking gebracht, eerst in de commissie der bouwvaderen en daarna op de Gerechtszitting „met een verclaringe, dat hoewel zijluyden en elc van hen vaste ende genoechsamen reden van ontschult

1) Zie Blok III, 12; Overvoorde, *Uit de Gesch. v.h. Raadhuis te Leiden*, 28-41. Ook het Gemeenlandshuis van Rijnland aan de Breestraat werd in de jaren 1597 en '98 gebouwd, hetgeen mede wijst op een krachtige actie van het stedelijk bestuur, om het uiterlijke stadsbeeld door imponerende publieke gebouwen te verfraaien. Vgl. Blok III, 16.

ende weygeringe hadden voor te wenden, te weten de voorn. Van Cortevelt om zyn overjaricheyt, als die genouch zynde over zyn LXX jaren”, terwijl Van Merwen toen schepen was en volgens de keuren der stad met geen andere diensten bezwaard mocht worden en de voorn. Van Ypre, dat hij „zijnde gestelt tot den lastigen dienst van gasthuismeester mit geen II roeden zoomen zeyt en behoorde te werden geslagen”. Wat Jan van Hout ten slotte betrof, ieder van de heeren, inzonderheid die van ‘t Gerecht, kon weten, dat de bediening van het secretariaat zijn geheele persoon wel vereischte en dat hij evenmin volgens de keuren bij zijn aanneming tot anderen arbeid in stedelijken overheidsdienst kon verplicht worden.

Toch hadden ze allen gaarne den zwaren last op de schouders genomen ter wille van de zoo „eerlicken, nodigen, profitelecken en godtvruchtigen zaecke”. Reeds aanstonds werd besloten het bagijnhof ten spoedigste te doen ontruimen, een kwakelbrugje te bouwen in verbinding met de stedelijke gevangenis „om daer mede te gaen opt gevangenhuis tot beter versekeringe ende bewaeringe”. De werklieden, die aan den opbouw van het tuchthuis arbeidden, konden tijdelijk gehuisvest worden in de gevangenis, om daarmee kosten te besparen en het werk vlugger te doen geschieden. De herbergiers, „taverniers ende tappers”, die men op deze wijze in hun bedrijf schade berokkende, ook in verband met de omstandigheid, dat aan bovenbedoelde werklieden het gebruik van spiritualia verboden was, zoolang ze op ‘t karwei waren, kregen een vergoeding: de Rijnsche wijntappers

elk 20 st., de Fransche dito 15 st. en de bierslijters 10 st. Ten slotte werd nog aangedrongen op een privilege voor het nieuwe godshuis, hierin bestaande, dat het „vrijdom” kreeg van een lepel te mogen scheppen uit elken zak koor, die ter markt werd gebracht. Ook zou men nogmaals naar Amsterdam gaan, om daar den tuchthuisregenten het plan van het Leidsche gesticht te laten zien en beoordeelen, zoo mogelijk eenige deskundige vaklieden te huren en materialen te koopen. Ook wou men gaarne eens hun oordeel vernemen over de cellulaire plaatsing van de geconfineerden en die in gemeenschap, de wijze van eten, slapen, wasschen, mogelijke uniformiteit in kleding, haardracht en benaming der verpleegden, alle toen geheel nieuwe zaken in het gevangeniswezen.

Van de Amsterdamsche collega's leerden ze, dat een driedeelig klassenstelsel wel aanbeveling verdiende, doch alsdan moest de scheiding ook volkomen zijn. Deze classificatie stond in 't nauwste verband met het gedrag der verpleegden in 't gesticht, hun meer of minderen werkwil, de strafreden enz. Ook ten aanzien van het privatenstelsel, gangeninrichting voor surveillance en andere technische kwesties, de bouworde betreffende, kregen ze welkome adviezen mee naar huis. Vooral de buitenmuren moesten zwaar genoeg zijn, om het uitbreken te beletten; voor de scheidingsmuren kon men het met minder doen. De paedagogische taktiek, die thans zelfs openluchtgevangenissen mogelijk maakt, bepaalde zich toen nog alleen tot de enge opsluiting achter hoog opgetrokken stomme muren, „dat het comen opte pleynen

hem een weldaet ende manieren van spelen gaen zij". In elk geval was men dus met z'n inzichten toch wel zoo ver gevorderd, dat ook de gevangenen in het nieuwe tuchthuissysteem althans recht hadden om enkele minuten van den dag van Gods vrije natuur en de frissche lucht te mogen genieten. Dit humaner inzicht was alweer een schrede voorwaarts op den langen weg van gevangenisvorming.

De vergaderingen der bouwvaderen hielden in-tusschen gelijken tred met den opbouw van het tuchthuis en hun periodieke aanwezigheid op de terreinen van den aanbouw. Aan de noordoost- en noordwestkant werden dubbele afschuttingen gemaakt van rechtopstaande delen, de muren werden hecht gefondeerd en de lichtinval werd verkregen door „poytglas" aan de straatzijde op flinke hoogte en door ijzeren stijlen verzekerd, aan te brengen. Tusschen den achtergevel van 't aangrenzende huis, den noord-Westhoek van 's Gravensteen en den noordoosthoek van Galleus' huis, werd een poort of uitgang besloten en door hooge palen achter het huis langs het „zincken" verhinderd „ende dat evenwel twater zijn loop behout". Verder werd er een uitgang gemaakt in de zuidergalerij van de gevangenis, corresponderende met het „uyt ende neder vallende quaeckeltgen, om daer mede het tuchthuys te begaen"; de zuidergang werd verbonden door een corridor met het vertrek „boven het zolderken onder de lichten vandegaten", waaronder te verstaan zijn de middeleeuwsche kelder-verdiepingen der oude gevangenis. Voor ingang van gevangen- en tuchthuis beide zou men gebruiken de

bestaande voorpoort „vant gevangenhuys ende zullen alle de doeren, te weten de noortdoer ende zuytdoer vande gang mitsgaders de oest- en westdoer vande zuydergalerij gemaect werden mit ijsere tralieken, om van binnen te mogen sien, wie daer aen is”. Uit het tuchthuis komende, zou men moeten „clincken” d.w.z. kloppen of bellen op het einde van ‘t valbrugje, waarop de noord- of zuiddeuren van de gang altijd zouden opengedaan kunnen worden.

Het belendende perceeltje in de Houtstraat, waar de 73-jarige Agnietje Claesdr. toen nog in woonde, zou veranderd moeten worden in een regentenkamer, waarmede reeds in den aanvang van 1599 een begin werd gemaakt. Het Gerecht der stad kocht er haar uit tegen een jaarlijksche uitkeering van 60 gulden, zoolang zij leefde, waarvoor zij afstand deed van „het gebruijc ende de bewoninge van een der drie nieu geboude huysinge in de houtstraet tot stadts behouff” (18 Jan. 1599). De bedsteden werden er uit genomen en een tafel met banken er in geplaatst, alsmede een „casse ofte kiste, om de papieren ende stucken daer inne op te sluyten en te bewaeren”.

De meeste materialen werden te Leiden aangekocht zooals hout, kalk, steen, ijzerwerk enz. Eikenhout kwam ook van Amsterdam en duifsteen uit de provincie Utrecht. De reeds eerder genoemde „riddercamere” in de oude gevangenis werd eveneens geheel hersteld, omdat dit vertrek voortaan zou dienen tot receptie der tuchtelingen voordat ze ingedeeld werden. Geregeld werd ook correspondentie gevoerd met „die van Amstelredam”, nu eens om hun advies te mogen

weten inzake den voortgang van het nieuwe werk, dan weer over allerlei inkoop, die nog gedaan moesten worden voor de installatie. Enkele brieven heeft Van Hout ons nog in klad bewaard. Zoo schreven de Leidenaars den 4^{en} Juli aan de Amsterdamsche tuchthuisregenten, of men het advies zou mogen inwinnen van de Mrs. timmerman en metselaar, die indertijd de werken bij den bouw van het gesticht aldaar leidden, alsmede ten aanzien van de „ordre ende geregeltheit van den huysen”, welke vaklieden zich kort daarop naar de sleutelstad spoedden. Een andermaal kreeg Leidens secretaris van Ysbrant Ben, een der Amsterdamsche tuchthuisregenten, een briefje van dezen inhoud:

Laus Deo Semper.

Eersame, wijze, discrete heer ende vrunt Jan van Houten (sic!)

W.E. missive met het mandeken ontfangen ende sende U.E. bij desen een bedde ongevult, die wij met stroo vullen. Ende indien U.E. iet anders van ons begeert, sult ons bereijt vinden, om sullicken goeden wensch te helpen vorderen. Niet meer op desen, dan U.E. is bevolen in scuts des Almachtigen ende die spare U.E. ende ons tsamen gesont ter salicheijt.

Actum, den 17 Julij A^o. (15)98.

U.E. goetgunstigen vrunt ende dienaer,
tuwen dienste bereijt,

w.g. Ysbrant ben.

(Met een kleijn packien den
bode sijn loon).

Blijkens de aantekeningen van Van Hout zelf hadden de gezonden bedmodellen de volgende afmetingen: het eigenlijke bed 3 el lang en 2 el breed, de peluw 2 el lang en 1 el breed. Voortaan werden deze stroozakken of „bulten” de gewone uitrustingsstukken ten behoeve der gevangenen.

Maar ook andere voorwerpen kwamen later nog uit Amsterdam: raspzagen, om de geconfineerden aan ‘t raspen te zetten, beukblokken, om hennep te beuken of bonken, zelfs „joffers” tot geeselpalen en „boyens” of boeien „van 111 deylen”, verzawaard met ketenen van 50, 40, 30 en 20 pond, van de laatste twee. Tot dit materiaal hoorden ook de „dieffijzers”, waarvan 4 stuks 49 pond wogen, en de boeiketens, respectievelijk van 50 pond (die 5 gulden kostten), 36½ pond, 26½ pond, 26 pond, 23½ pond en 23 pond. Het witlaken ongebleekt en roodgestreept, waarvan reeds 36 el als proef gekocht was voor kleeding der tuchtelingen, kwam natuurlijk uit de stad zelf en werd ook gebruikt voor dekens. Manufacturen, linnen, canefas, wol, een paar toffels voor Jan Pieters, een paar schoenen, 3 slaepplaeckens, 2 dubbelde craechgens en andere kleeën voor een jongen, zijn alle posten, die er op wijzen, dat er reeds tuchtelingen opgenomen werden, voordat nog het „gebou des tuchthuyses voleyndt” was.

Er waren toen in de drie gereedgekomen vertrekken voor slaapgelegenheden ingetimmerd in elk „camerkens tot VI toe”. De meeste hadden slechts één bed, doch er waren er ook, waarin drie of vier bedden stonden of geplaatst konden worden. In ver-

band met de posten en bedragen welke in Van Hout's kladnotities vermeld zijn, ook in aanmerking genomen het voorloopig door de vroedschap toegezegde totaal bedrag ad f 3000.—, schat ik de capaciteit van het nieuw aangebouwde gedeelte op $\pm$ 40 plaatsen ¹⁾. Vooral kunnen de posten voor sleutels, grendels, slootwerk, deuren e.d. hierbij aanwijzing geven, terwijl omtrent de bovenvermelde 18 vertrekjes nog meegedeeld werd, dat „elcke camerken zijn sleutel heeft”, gelijk zulks ook het geval was in de Amsterdamsche moederstichting.

Einde 1599 of begin 1600 was men zoo ver klaar met den bouw, inrichting en installatie van het eigenlijke tuchthuis, dat er de laatste hand aan gelegd kon worden door den „scrienwercker” Aert Cornelis, die 17 gld. kreeg voor zijn „scrienwerck” (Dec. 1599), den metselaar, die 8851 „glaesde” en 450 „roode estrycken” in het huis bevloerde, terwijl de „clerc ter secretarije van het scrijven ende registreren van LXI ordonnanties, het tuchthuys aengaende”, tot aan den 23sten December 1599 toe, eveneens zijn loon uitbetaald kreeg. Toen werden ook de 2 appel- en 2 pereboomen op de Noorderplaats alsmede een 9 tal ooftboomen van de Zuiderplaats verkocht, om deze pleinen geheel „schoon” te maken voor luchtplaatsen ten behoeve der geconfineerden. Krijn Pieters van

1) Dit, getal beschikbare plaatsen was wel niet 200 groot als in het Amsterdamsche tuchthuis (eerst 150, later 200), terwijl ook andere spoedig daarna opgerichte tuchthuizen grooter capaciteit bezaten (Utrecht $\pm$ 100 pers., Gouda $\pm$ 80 pers., enz.), doch men bedenke, dat naast het Leidsche tuchthuis nog de oude 's Gravensteen ruimte bevatte voor een minstens even groot aantal bedden.

Hazerswoude bracht reeds de turf in het tuchthuis, terwijl mede voor de loozing en reiniging der privaten waterbakken werden gegraven, vier a vijf voet diep, „daer twater vande daecken zal werden bewaert” en die met de aanliggende Papengracht in verbinding stonden „om te doen spoelen en schuyns schoon te maecken ¹⁾”.

Toen nu het gebouw tot opname en bewoning der tuchtelingen in gereedheid was gebracht, konden verpleegden het betrekken. Hoe jammer echter, dat hier de aantekeningen van Van Hout ons in den steek laten. Hij meldt van de ingebruikneming van het nieuwe strafinstituut niets meer, evenmin als van de werkwijze en straftoepassing daar binnen.

Slechts enkele afschriften in de Gerechtsdagboeken van Leiden kunnen die leemte eenigermate aanvullen of voor dat gemis schadeloosstellen, doch ook daar is het in veel gevallen een zoeken en tasten naar wat er in het Leidsche tuchthuis bereikt werd. De grootste ramp is echter, dat ook hier het geheele tuchthuisarchief totaal verdwenen is, zoodat de oogst in elk geval heel gering moet zijn.

Van de regeering des huizes, het aldaar werkzaam gestelde personeel en last not least van de geconfinieerden, ten behoeve waarvan de nieuwe stichting verrezzen was, weten we uit de officieele stukken dan ook zoo goed als niets. Hier geen registers van gedetineerden, geen notulen van regenten, geen aan-

1) De Papengracht werd echter in 1633 gedempt, evenals reeds met de Pieterskerkgracht in 1604 geschied was en in 1639 plaats had met de grachten om 's Gravensteen. Vgl. Blok III, 11.

stellingsbrieven voor of acten van overeenkomst met suppoosten, binnenvaders en werkmeesters, gelijk die nog bewaard zijn gebleven van de voormalige tuchthuizen te Haarlem, Gouda, Utrecht, Rotterdam en Antwerpen. Het is eigenlijk niet denkbaar, dat bijv. Jan van Hout na 1600 als regent van het Leidsche tuchthuis zitting heeft genomen, want, indien zulks wel het geval zou geweest zijn, dan waren ongetwijfeld van dezen enthousiasten menschenvriend en braven bevorderaar van het maatschappelijk en geestelijk welvaren zijner medeburgers aanteekeningen omtrent zijn ervaringen op dit terrein overgebleven. Ook andere vooraanstaande en vroede Leidenaars dier dagen zouden dit gedaan hebben gelijk binnen Utrecht een Mr. A. van Buchell en nog in meerdere steden andere tuchthuisregenten zulks voor het nageslacht verrichtten. Voor Leiden zoekt men hun namen echter tevergeefs.

Ook ten aanzien van de suppoosten, die er dienst hebben gedaan, leidende en dienende werkzaamheden ten behoeve der tuchtelingen hadden te verrichten, zijn we slecht ingelicht, maar van hen weten we toch iets meer. Zoo kwam reeds in April 1598, toen men pas met den tuchthuisbouw bezig was, Pieter Gerritsz. scheepmaker, wonende te Zevenhuizen, zich uit eigen beweging aanbieden per request aan het stedelijk gerecht, „daer by hy versocht, gestelt te werden tot vader van het te bouwen tuchthuys ofte met eenich ander offitie”. De beschikking op dit verzoek luidde, dat het Gerecht de zaak in overweging zou nemen „ende de toonder mits desen gehouden wert voor

gerecommandeert tot zoodanigen dienst daer toe zijn persoon habyl ende gequalificeert zal werden bevonden" 1). Of Pieter Gerritsz. naderhand ook zijn aanstelling als binnenvader, tuchthuismeester, pater familias of oeconomus in het Leidsche tuchthuis heeft ontvangen, meldt de geschiedenis niet.

Wel is bekend, dat dit officie gescheiden bleef van het cipierschap in 's Gravensteen, waarvan in dien tijd Gerrit Dircksz. en na 1600 diens zoon Dirck Gerritszn., bijgenaamd Van Claveren, de bediening had. Eerstgenoemde diende o.m. in 1586 (13 Febr.) verzoek in bij 't Gerecht, om een „vergenougen te verkrijgen van eenen Engelschen gevangen”, die bewaakt werd door twee hellebaardiers en een jongen, die wel hun bewaarloon gekregen hadden 2). In den strengen winter, die daarop volgde, vroeg hij opnieuw „tot gerijf vande arme gevangens en van hem zelven meerder turfs boven CL tonnen”, die hem telken jare van stadswegen werden beschikt (7 Maart 1587). Doch hij mocht met de gevangenen in de kou zitten, want er werd besloten: „de toonder zal hebben pacientie” 3).

Een sinecure was het trouwens allerminst, dat cipiersbaantje in 's Gravensteen. Zijn zoon en opvolger, de reeds genoemde Dirck Gerritsz. van Claveren, beoefende er echter een vak bij als nevenbetrekking of bijbaantje, bestaande in het thans fabriekmatig uitgevoerde messenmaken, hoe weinig

1) Gerechtsdagboek D. fol. 337vo.

2) Gerechtsdagboek A, fol. 399ro.

3) Gerechtsdagboek A, fol. 528vo.

vereenigbaar beide werkzaamheden ons mogen toelijken. Doch het scheen toen te kunnen en te mogen tevens, hetgeen blijkt uit een zeer interessanten brief, waarmee hij zich richtte tot het stedelijk bestuur van Leiden, merkwaardig genoeg om dien hier in z'n geheel te doen afdrukken en gevangenistoestanden van enkele eeuwen terug eens duidelijk aan de kaak te kunnen stellen.

„Aen mijne E. heren Burgem^{ren}
ende Gerechte der stadt Leyden.

Geeft reverentelicken te kennen U.E. onderdanige dienaar Dirck Gerritsz. van Claveren, Chipier vanden Gevangenhuyse binnen deser Stede, hoe dat hij supplt. mits zijne Impotentheyt ende ongesontheyt, daarmede hem Godt almachtich heeft gevisiteert, t' eenenmael heeft moeten verlaten zijn ambacht van messemaken, waardoor tegenwoordich is ledich staende zijns supplts. werckhuys, wesende zeer ruym ende groot, van twelck zeer bequamelicken mits deselve ruymte ende goede gelegentheijt zoude cunnen werden gemaect een ordinaris *gijzelkamer* ¹⁾, waer van den ingang zeer bequaemelicken zoude cunnen gebracht werden binnen de eerste principale deur van tzelve gevangenhuis, ende de lichten responderen opt pleijn van sgravensteijn. Ende twelck zeer commodieus zoude wesen voor eenen

1) In of onder het stadhuis was ook een z.g. gijzelkamer voor verdachten van misdaden; zie Blok III, 13. Hier zal echter meer gedacht moeten worden aan een plaats voor gijzeling wegens schulden.

ijegelicken, die met de zelve gijselaers te doen hebben ende dezelve dagelicx zijn bezouckende, alzo de jegenwoordige plaetse vande gijselaers zeer hooch is staende ende ook door tmenichfuldich bezoucken vande zelve, zeer moeyelick is vallende. *Behalven dat door de zelve zeer onvrij gemaect worden des heren officiers gevangenens, die vande voorss. gijselaers ende oock van de gene, die haer comen besoucken, tot allen tijden mogen angeropen ende angesproocken werden.*

Kerende derhalven hy supplt. hem gedienslich aen U.E., ootmoedelick versouckende ende bid-dende, dat U.E. gelieve, insicht nemende opt tgene voorss. is, te ordonneren, dat van tvs. ledige werckhuys een ordinaris gyselcamer mach werden gemaect" 1).

De heeren van het Gerecht hadden wel ooren naar dit verzoek en besloten de aangeboden gelegenheid collegialiter te gaan inspecteeren, hetgeen ten gevolge had, dat een maand later aan den tresorier-extraordinaris, Gerrit Lenaerts gelast werd, „de gyselcamer in desen geroert te doen gereet maken ende accomoderen”.

Deze Dirck Gerritsz. van Claveren wist echter nog meer gedaan te krijgen van het Gerecht. Ook hij was nl. verplicht de gevangenens van 's Gravensteen in zijn kost te nemen tegen vergoeding van 5 st. per dag en per persoon. Op last van het Gerecht mochten de van stadswege gedetineerden „niet hoger

1) Gerechtsdagboek G, fol. 246vo vlg.

getracteert en werden". Doch de tijden waren duur, zoo klaagde de cipier, en dies was het hem niet mogelijk voor zulk een kostprijs de gevangenen voldoende te voeden en te verzorgen „de wijle sijluijden jongeluijden zijnde, hoeren arbeit ende hantwerck moeten doen". Hieruit zou men echter weer mogen afleiden, dat onder die „jongeluijden" ook de geconfineerden uit het aangrenzende tuchthuis werden begrepen, die immers door „des arbeyts heyliche slaghen tot beternisse huns levens" moesten gebracht worden. Hij vroeg daarom voortaan, om op 6 stuivers in stede van vijf te mogen rekenen, „gelyck hem supplt. by de Graeffelickheyt van Holant van alle vagabonden ende gevangenen toegewocht ende betaelt wert." Weer stonden de Leidsche schepenen zijn verzoek tot wederopzeggens toe (28 Juni 1612) ¹⁾.

Werd dus deze cipier nogal begunstigd en bleef eveneens de door hem beheerde inrichting, 's Gravensteen, wat ze was, niet alzoo de nieuwe instelling, het Tuchthuis, hoe grootsch dan ook opgezet, en evenmin het daar werkzame personeel. Jan Pietersz. Coedijck was er in 1612 nog „opziender", doch kreeg in datzelfde jaar reeds zijn congé. Was het ook hier chronisch geldgebrek, dat het nieuwe strafinstituut een langzaam uitkwijnende ziekte bezorgde, hoe voorspoedig het dan ook opgewassen mocht zijn? In dat geval zou de Leidsche stichting van dien aard niet de eenige zijn, welke in de eerste helft

1) Ibid. fol. 321ro.

der 17e eeuw reeds met een vroegtijdigen ondergang bedreigd werd. Men beschouwde een tuchthuis en gevangenis te veel als een werkhuis, een fabriek, waar volwaardige krachten om 't hardst en op de meest economische wijze produceerden, in plaats van te bedenken, dat er veel meer sprake moest zijn van een ambacht's- en werkschool, waar de meesten het werken zoowel als een vak nog moesten leeren. Reeds daardoor was het onmogelijk, dat een tuchthuis finantieel zich zelf kon bedruipen. En dan haperde er zooveel aan de bedrijfsexploitatie daar binnen.

Maar er was te Leiden nog iets anders, dat tot zulk een spoedige opheffing van het tuchthuis deed besluiten. Dat worden we nl. gewaar uit den ontslagbrief van genoemden opzichter Coedijck ¹⁾. Het Gerecht deed hem weten dd. 2 Nov. 1612, dat zijn leden bevonden hadden d' *ongelagentheyd* van de *plaetse*, daer de tuchtelingen tot dese tijt toe onderhouden zijn geweest ende de *disordre* en *ongeregeltheyden daer uyt gevolcht* boven de *weijnich verdiensten* derzelve in tregard vande oncosten daer tegens gedaen ende gevallen", hetgeen hen genoopt had, een vierde deel der tuchtelingen te ontslaan, de „opziender der zelve Jan Pietersz. Coedyck" eervol ontslag te verleen en met toekenning van een week-salaris plus een gratificatie van 12 gulden, terwijl verondersteld mag worden, dat de rest der verpleegden hun straftijd verder hebben moeten doorbrengen in de stedelijke gevangenis 's Gravensteen onder

1) Gerechtsdagboek G, 1. c.

directie van den cipier Dirck Gerritsz. van Claveren.

Duidelijker blijkt echter uit het voorgaande, dat een copulatie tuchthuis-gevangenis hier geen goede vruchten had afgeworpen, veel geld had gekost, waarvoor weinig gewonnen was. Dit zal dan ook een der voornaamste redenen zijn geweest, waarom een jaar te voren, in januari 1611 de stadsmetselaar Hendrik Jorisz. van Bilderbeecq en de stadstimmerman Jan Ottensz. van Seyst door het Gerecht wederom naar Amsterdam werden gezonden, „aldaer te inspecteren de plaetse ende gelegentheyt vant tuchthuys, daer van volcomen affteyckeninge ende caerteeringe te doen, *so vande ledige plaetsen als getimmerte*, mitsgaders waer toe al tselve dient, om daer van pertinente vertoninge ende rapport te connen doen; teneynde al tselve gehoord, *opt maecken van een tuchthuys alhier* sodanige resolutie mach werden genomen als ten meesten dienste van de stadt oirboir sal werden gevonden” ¹⁾.

Thans waren het vaklieden en geen mannen van de registratuur en magistratuur, die technisch de zaak moesten onderzoeken. Misschien zou Leiden dan ook nog eens een apart tuchthuis, afgescheiden van de gevangenis op een daartoe geschikt en ruim terrein, verkrijgen. Het is echter nooit zoo ver gekomen, destijds niet en ook niet ± 1660. Ook toen zijn de oude plannen weer onder de oogen gezien, nieuwe beraamd, doch 't zijn weer plannen gebleven, totdat we op het jaar 1662 vrij onverwacht weer

1) Gerechtsdagboek G, fol. 196vo.

vinden gemeld van een werk- of tuchthuis te Leiden. Hoe de totstandkoming daarvan precies in haar werk is gegaan, kunnen we bij algeheel gebrek aan bronnen niet ophelderen. Eenige conclusies, die in verband hiermede uit enkele verspreide stukken van de tusschengelegen periode zijn te trekken, verdienen echter vastgelegd te worden, ten einde den aangeduiden hiaat althans eenigermate aan te vullen.

De metselaar en timmerman bovenbedoeld mochten in 1612 dan al het Amsterdamsche tuchthuis in kaart hebben gebracht en een meer of minder uitvoerig technisch verslag hunner bevindingen aan hun committenten hebben uitgebracht, van bouwen aan een nieuw Leidsch tuchthuis kwam voorloopig niets. Kon men het nog steeds niet eens worden over de kosten? Daarop wijst wel een uitwisseling van bescheiden tusschen Leiden en Dordrecht ten jare 1615, aan welke laatste stad toen juist van overheidswege¹⁾ was toegestaan, „dat de onroerende goederen, die in de *loterije vant werck en tuchthuys by yemande sullen* werden *ingeieyt*, voor deerste reyse *ende omme daer* van bij de inleggers aenden werck en tuchthuys de overdracht te doen”, vrij zouden zijn van den 40sten penning²⁾. Of men te Leiden voor de wederoprichting van zulk een gesticht ook zijn toevlucht wilde nemen tot het houden van een loterij, die ook het Goudsche tuchthuis in 1613 welkome fondsen had bezorgd?³⁾

1) Nl. door de Staten van Holland.

2) No. 768 der stukken in Legger „Tuchthuis 1698”, Leidsch Archief.

3) Zie vooral fol. 50ro tot 144ro in „Reeckeninge voor de Stadt Tuchthuys A^o 1611 ende 1612”; dossier 2, Portef. 111 I 1, Archief Gouda.

Indien wel, dan heeft een dergelijke onderneming hier weinig of geen succes gehad, want in andere nog gedeeltelijk bewaard gebleven tuchthuisarchieven van Hollandsche steden kan men hier en daar het bewijs vinden, dat vanuit Leiden, af en toe, ter tuchtiging bestemde en voor verbetering vatbare individuen werden gezonden naar die plaatsen, welke tusschen 1612 en 1660 wel een tucht-, spin- of werkhuis bezaten. De wenschen bleven echter sluimeren om ook zulke zaken binnen eigen muren te beredderen en zoo zien we ze dan in 1659 weder ontwaken in de pogingen van een Frans Meerman ¹⁾, die te Amsterdam en te Alkmaar confereerde over tuchthuisordonnanties, huisreglementen en werkwijzen. Daarvan stelde hij een memorie op, welke, voorzien van marginale aantekeningen, die betrekking hebben op eventueel te Leiden in te voeren bedrijfsmethoden of toe te passen maatregelen, van buitengewoon belang geacht mag worden ook voor de algemeene tuchthuisgeschiedenis der beide genoemde steden, aangezien Meerman haar inhoud opteekende uit den mond van Regenten en Binnenvader te Amsterdam.

Zoo gaf hij zijn stadgenooten o.a. in overweging, om zich ten aanzien van den gevangenisarbeid aan te passen bij de Leidsche toestanden en de aldaar bestaande industrieën : „Nota te communiceren, welk

1) Hij teekende zich in het bewuste stuk, een memorie F. Meerman, waarin we niemand anders meenen te kunnen herkennen dan bovenvermelden Frans Meerman, die blijkens het Doopboek van de Hooglandsche Kerk toen „griffier en secretarius” der stad Leiden was (Leidsch Archief). Zie ook aldaar portef. „Tuchthuis 1598” nr. 767.

van beyde (handtwercken) het huys meer voordeel soudén geven, ofte het raspen ofte de wol- en deeckenneringe; werdende echter geoordeelt, dat de deeckenneringe niet bequamentlijck soude kunnen werden geoeffent, maer de wolneringe seer bequamentlijck, als bestaende deselfde neringe ut twee ofte drie soorten van wollen, als fijne, middelbare en grove wollen, sijnde bij provisie vastgesteld, dat voor als nu het gemeene wollen garen soo tot heden als den inslach zal werden gesponnen". Ook achtte hij het voor de exploitatie voordeelig, indien er op de hoogte waren van het spinnen van „saeygaren, voor denselfden een vertreck" in te richten, „apart van andere in den huyse synde, dewelcke echter soude kunnen werden in de selfde kamer bijgevoucht vlas, saey" en „setten geen spinsters als mede andere diergelijcke hantwercken".

Meerman verklaarde zich dus hier tegen het beruchte raspen van Braziliënhout en andere harde houtsoorten en vóór de invoering van textiel-industrie in het op te richten tuchthuis. Het blijkt echter, dat men zijn advies ter zijde gelegd heeft, want in een minuut, die hoewel ongedateerd hoogstwaarschijnlijk van het jaar 1662 of althans kort daarvoor is, verzochten de Leidsche magistraten aan Hollands Staten, om evenals Amsterdam in 't genot te mogen worden gesteld van een octrooi, waarbij vastgesteld was, dat niemand elders in Holland brasilien of ander hout zou mogen laten raspen, tenzij die steden, welke tuchthuizen wilden oprichten, om in deze gestichten zulke bedrijfsmethoden toe te passen en

dit werk te laten uitvoeren. Tot dusverre had het Amsterdamsche huis alleen een windmolen, om het afval en de grove stukken te vermalen en van dit privilege (11 Mei 1602) wenscht Leiden nu ook deelgenoot te worden, „bij gebreke van welcke molen de raspinge van tselve hout niet soo voordelich binnen tselve huys kan geschieden als tbehoort; ende gemerckt nochtans voor den dienst van het publjc nodich is, dat het voorn. raspen werden aengehouden, *om door affschrick vandien vele buye, lichtveerdige ende ondeugende menschen tot haren schuldigen plicht te brengen ende te houden*” 1).

Ook verlangden de Regenten voor zich en hun suppoosten een acte van sauvegarde, die den Amsterdammers reeds in 1597 en die van Utrecht in 1625 was verleend, indien zij bij het uitoefenen van hun functies tuchtelingen mochten kwetsen of dooden.

Een en ander zou bij request namens Burgemeesters en Regeerders der stad Leiden aan de Heeren Hoogmogenden worden verzocht, waarbij o.a. ter kennis werd gebracht, dat hier was gebouwd en opgericht een „werck ofte tuchthuys, in het welcke opgesloten werden bedelende en andere personen binnen de voorn. stadt, van quaedt leven sijnde ofte dan geene behoorlijcke sorge voor haere huyshoudingh dragende en specialick mede diegene, bevonden werdende aelmissen buyten noot te genieten ofte deselve te misbruycken, om *binnen het selve huys tot een beter leven gebracht, ofte door het leeren van een goet*

1) Nr. 769, portef. „Tuchthuis 1598”.

ambacht bequaem gemaect te werden, om buyten lasten vande Aelmoesseniers haer kost met haer handen arbeyt te kunnen verdienen, uyt welke personen eenige die meest misdaen en kloukste van leden sijn werden gehouden, om brasilië ofte ander vervwerck hout te raspen en te breken”.

Hoe noodig het dus ook voor den arbeid der laatsten mocht zijn, een Leidsche tuchthuis-houtmolen kwam er niet. Daar zorgden de Amsterdamsche collega's wel voor, die zich ook in deze zaak ontpopten als verwoede concurrenten, gelijk het even later de Rotterdammers verging, die ook een tuchthuis hadden gesticht en daarvoor een windmolen wilden laten draaien. Merkwaardig is de te dezen aanzien gevoerde correspondentie tusschen de regeeringen der drie genoemde steden ¹⁾. Doch de regenten mochten dan al voortvaren „met het doen opstellen van een molen om brasiliën en diergelijck hout te breken”, zij die de oudste brieven hadden, wisten die voor zich zelf alleen te behouden en de eene na de andere partij ten langen leste te dwingen om hen „het gemelte octroy onverhindert te laten gebruycken”. Voorwaar een kras staaltje van enghartig particularisme.

Vraagt men ten slotte naar den uitslag van de straftoepassing in het eerste en tweede Leidsche tuchthuis, dan herinner ik bescheiden aan de onmogelijkheid, dit over bepaalde jaren of perioden te

1) Zie over deze kwestie nader mijn binnenkort te verschijnen studio: De arbeidsprestaties en de waarde van den arbeid in onze tucht-, spin- en werkhuizen ten tijde der Republiek.

kunnen vaststellen tengevolge van het gemis aan bronnen, hetgeen hiervoor al meermalen door feiten werd gesignaleerd. Men leest ook in het voorgaande wel dikwijls van de goede voornemens, de plannen, de voorbereiding tot het eigenlijke werk, doch de kennis omtrent de vruchten daarvan is ons verborgen gebleven. Toch niet geheel. Een enkel stuk getuigt daarvan nog ; een zeldzaam bewaard gebleven verzoekschrift bewijst onweersprekelijk, dat ook hier in stilte, in bekrompen omstandigheden, met onvoldoende middelen, met te weinig en ongeschoold personeel goed werk, verheffend en veredelend werk zelfs zal verricht zijn, waarvan iets verwacht werd door de buitenwereld ! En het bestaan van zulke verwachtingen teekent de vruchtbaarheid — laat het dan zijn een matige — van dit loffelijk streven, om zielen te redden, het zedelijk bewustzijn wakker te schudden, liefde tot goede en afkeer jegens het kwade in te planten.

Laat ons met zulk een bewijs in originali deze verhandeling besluiten, meenende dat het een waardig slot is, waaruit de behoefte van alle tijden spreekt, om het kwade in den mensch te bestrijden, in het Leiden van 1612 door harden dwang, strenge discipline, zwaren arbeid en afschrik, thans meer langs paedagogische en ethische banen door sociaal-nuttige middelen, zonder daardoor de maatschappelijke veiligheid een oogenblik uit het oog te verliezen. Want we hebben in dit merkwaardig slotstuk te doen met de bede van een moeder aan de Rechterlijke Macht van Leiden tot redding van haar zoon, die reeds ver op het hellend vlak des levens was afgegleden.

„Aende Eerzame, Wijse Voorzienige
heren, mijn heren vande Gerechte
deser stadt Leyden.

Geeft met alle eerbiedinge te kennen Paschijn-
tgen van Broeckercke tegenwoordige huysvrouwe
van Samuel Bostijn, fusteynwercker, ende dat
met voorweten ende consent vande vs. haren
man, hoe dat zij supplte. in dese uwe E.G. stede
nu inde 30 achtereenvolgende jaren heeft gewoont
ende haer eerlick geneert hebbende, in eersten
houwelijcke tot eenen man gehadt Anthonis van
Cleven, fusteynwercker ende vande zelve ge-
houden 5 weeskinderen, de welcke zij met hulpe
in zonderheijt van haren tegenwoordigen man
gezocht heeft in de vrese des Heeren op te
voeden, dit specialick voor ogen hebbende, datse
in toecomstiger tijt zouden mogen haer eygen
broot eeten, haer met haerder handen arbeyt
onderhoudende, gelijk zij oock met tzamen haren
tegenwoordigen man de kinderen, die Godt haer
te zamen heeft verleent, alsnoch zoucken te doen.
Twelcke haer, hoewel in grote armoede levende,
tot noch toe (Gode loff) tamelick is geluckt,
uytgenomen, dat een van hare voorkinderen
eenige maenden harwaerts eerst beginnende te
verslappen op zijn werck, daer nae allenckskens
meer ende meer verwilderende, nu zoo verre
gecomen is, datse zocht, dat hij zich mette dieven
ende lantlopers wel zoude mogen verzellen ende
al zoo tenemael comen opten wech des verderffs.
Nadien nu zoo wel zij als haren man haer uyt-

terste beste gedaen hebben, om hem ten rechten wege te brengen, gebruyckende daer toe middelen van zoetichey, strengicheyt ende watse voort hebben connen bedencken ende dat alles te vergeeffs is geweest, jae, alle dagen arger, ende dat het hem niet aen macht noch wetenschap (gemerct hij wel 16 jaren out, daer toe oock geforst is ende zijn ambocht van fusteynwercken wel can), ende de supplte. verstaet, dat Uwer E.G. *zeeckere* plaetse, *opt gevangen huys tot beginsel van een tuchthuijs* hebben geordonneert, *alwaer zulcke gasten, die niet willen deugen, noch hare ouders gehoorzaam zijn*, werden *in discipline* gehouden ende gedwongen te wercken.

Zoo keert zij zich tot Uwer E.G. ootmoedelick, om Christi wille verzouckende, dat het den zelve gelieve den voorss. haren zone, eer *hij comt tot het uytterste verderff*, daer mede te brengen, opdat hij in tucht gehouden werde, zelfs sijns ondancx ende gedwongen werde te wercken, twelck hij andersins gewillich bij zijne ouders behoorde te doen”.

(In margine stond:)

„Die vande Gerechte der stad Leyden hebben de thoondersse haer verzouck geaccordeert ende dienvolgende toegelaten, dat haer zoon op het gevangenhuis gebracht ende aldaer mit wercken getuchtet werde ende dat by provisie ende tot wederzeggens toe.

Actum in hare vergaderinge opten XVII^{en} Meye a(nn)o XVI^c twaelff¹ 1).

1) Gerechtsdagboek Q, fol. 212 v°/213 v°

Trouwens ook de Leidsche Magistraten hadden eigener beweging een open oog voor de zedelijke belangen der aan hun regeeringszorgen toevertrouwde minderjarige poorterskinderen, gelijk o.m. blijkt uit het verzoek, dat ze in 1624 aan de Goudsche tuchthuisregenten deden, toen het Leidsche gesticht tijdelijk buiten werking gesteld of opgeheven was. Zij schreven namelijk aan deze gevangenisregenten, hun „goede vrunden ende nagebuyren”: „Theeft U.E. gelieft op het versouck van onsen Gecommitteerden vuyt onsen name in UE. Spinhuijse te doen logeren het dochterken van Boudewijn de Grave, die over het incestueux misdaet, met het voorsz. dochterken begaen, alhier metter doot is gestraft, ruym drie jaren geleden, zijnde alsdoen onse intentie, *dat het voorsz. dochterken voor een tijt wijt de ooge ende conversatie van menschen soude* werden onthouden, ten *eijnde het voorsz. scandaleux misdaet nijet telckens den luijden in verscher memorie gebracht zoude* werden”. En aangezien dit ongetwijfeld misdeelde kind zich in het Goudsche spinhuis gedurende de verlopen drie jaren uitstekend had gedragen en haar naaste verwanten ze gaarne in vrijheid zagen gesteld, verzocht men uit Leiden, haar te willen ontslaan onder voorwaarde, „dat sij tot genigen tijden binnen onse stadt nochte de vrijdomme van dijen en come oft conversere” ¹⁾). Voorwaar een eigenaardige, tijd en plaats typeerende opvatting van kindermisdaad en maatschappelijk hulpbetoon, toch in geen deel van humaniteit ontbloot!

A. HALLEMA.

1) Origineele brief in Dossier N° 9, Portef. 111 11; Oud-Archief der Gemeente Gouda.

De korenmolen „de Valk” en de andere Leidsche walmolens.

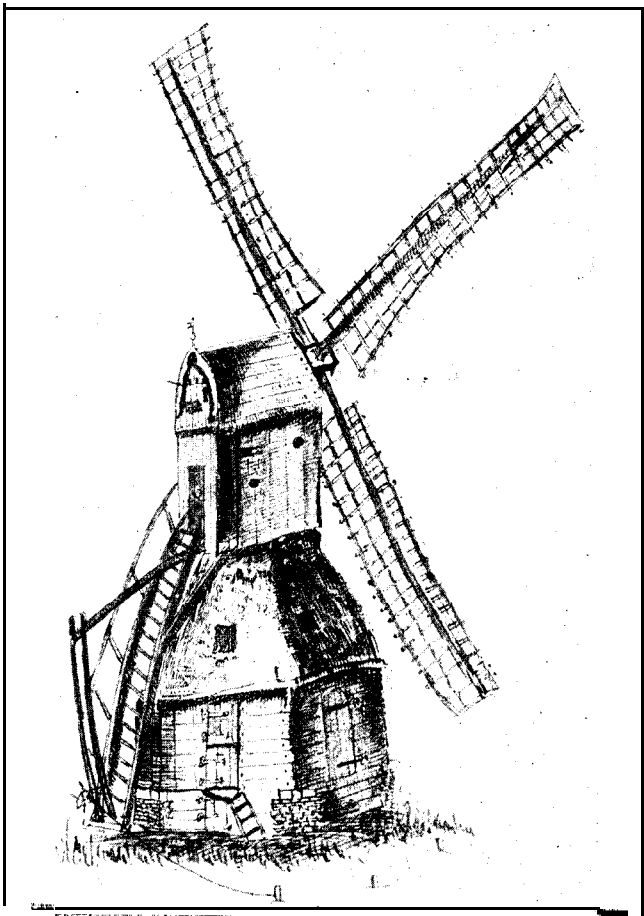
Kort na de vierde uitlegging der stad in 1611 verrees op het Valken(burger) bolwerk een houten standaardmolen, gebouwd ¹⁾ voor Huych Lyclaesz. en Jeroen Aelbrechtsz. (van Heemskerck), mr. molenaars.

Naar dit bolwerk verkreeg de molen omstreeks 1650 den naam van „de Valck”. In de oude ~~bon~~boeken en in het waardevolle Molenboek „ervattende de Molens op der Wallen” ²⁾, op het Leidsche Gemeente-archief, wordt gesproken over den molen, liggende op den Vestwal tusschen de Haarlemmer- of Rijnsburgsche- ³⁾ en Marepoorten in de wijk Nieuwe Mare aan het eind van het — in 1905 afgebroken — Wijkstraatje, en aan de 2de Binnenvestgracht. Claes Jansz. van Tol verzocht in 1667 om zijn ouden molen te mogen afbreken, die door ‘t ophoogen van ‘t bol-

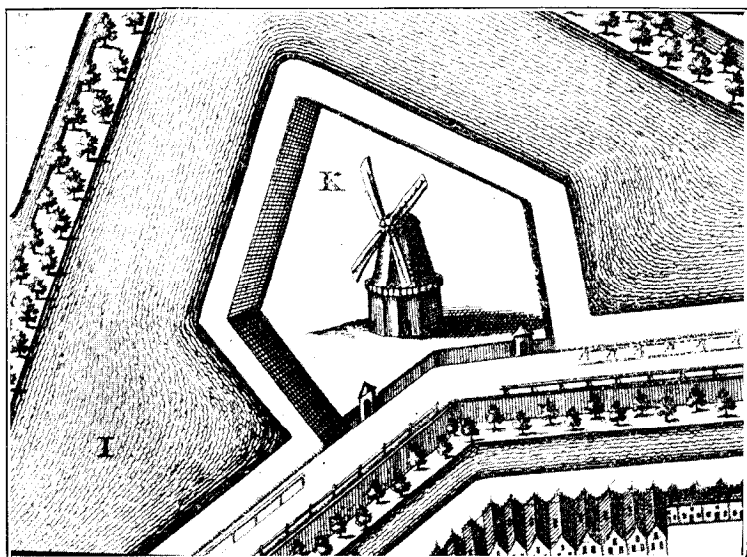
1) Niet uitgesloten is, dat dit de verplaatste molen **was**, die volgens een kaart van 1578 ten N. **van** de oude **Rijnsburgsche** poort stond.

2) Bestaande uit 2 registers; met onvolledige **aanteekeningen** over de jaren ± 1590 — ± 1655 en ± 1690 — ± 1800 .

3) D.w.z. de nieuwe Rijnsburgsche poort.

DE VALK IN 1648.

DE VALK IN 1670.

DE GEVELSTEEN VAN 1743.

werk verhoogd had moeten worden, waarom hij besloten had een nieuwen achtkanten molen met een woonhuisje daaronder te doen timmeren.

Deze molen hield stand tot 1743 ¹⁾; alsdan werd — blijkbaar op verzoek van hoogerhand — de oude molen gesloopt en deden de toenmalige eigenaars een nieuwen IJsselsteenen molen, hoog 27 Meter, met aangebouwden stal, put etc., drie roeden voorwaarts naar de stad bouwen.

Aan den romp van dezen thans nog in goeden staat zijnden majestueusen molen, zoo fier heerschend over het voor hem liggend plantsoen (aangelegd in 1867), werd blijkens den gevelsteen 2½ maand gewerkt.

Deze steen, waarop een valk met een bel aan een koord om den hals, vermeldt dit aldus:

„DE VALK

Is gestigt door Adrianis van Deventer en Maarte van Royen de eerste steen geleyt door Pieter van Deventer den 20 Yuli, de laatste door Maarten van Royen den 7 October Anno 1743”.

Het molenwerk werd geleverd door Foyt van Leeuwen, mr. molenmaker te Warmond, reden waarom er kwestie ontstond tusschen het timmermansgilde te Leiden en de stedelijke regeering.

Aangezien echter van Leeuwen in 1735 het poorterschap „bij dispensatie” van Leiden verkregen had, en daarenboven in 1740 vergunning tot het bouwen van molens of molenhuizen, besloot de stad deze uitstedelijke levering niet te verhinderen.

1) Geregtsdagboek CCCC, fol. 49 en fol. 61 v°.

Waarschijnlijk werden oude materialen voor het molenwerk gebruikt, want op het thans nog aanwezige eiken spoorwiel staat een huiskerk en het jaartal 1697.

Op den maalzolder bevindt zich ook nog de oude balans, gemerkt aan de eene zijde MVR (aaneen; Maarten van Royen) 1718, aan de andere PD RD 1718.

In het benedengedeelte werden (vermoedelijk ná 1743) 1) twee symmetrische woningen ingericht, in 1869 verbouwd tot ééne flinke, die nog heden door de eigenares wordt bewoond.

Voor dien tijd woonden de eigenaars aan het Wijkstraatje.

De zeven verdiepingen van den molen dragen de volgende benamingen : gelijkvloers en 1ste verdieping woning, 2de en 3de verdieping graanzolders, 4de maalzolder (ter hoogte van de balie), 5de steenzolder met vier maalstenen (had er vroeger zelfs zes), 6de luizolder (luien = hijschen), 7de kapzolder. Over dezen laatsten zolder verspreidt zich vrijelijk de rook uit de twee tot hertoe opgemetselde schoorstenen, die zich op de 3de verdieping gesplitst hebben vanuit één grooten schoorsteen, en zoekt een uitweg door de roostergaten.

Wij geven afbeeldingen van „de Valk” in de verschillende gedaanten waarin hij zich achtereenvolgens heeft vertoond. V ooreerst als standaardmolen, naar de fraaie tekening uit 1648 van J. Gerstecoren (Catal. prentverzameling, Gemeentearchief, n°. 550).

1) In 1742 verzoekt M. van Royen om bij de Valk aan de Oostzijde van zijn woning een zomerhuisje te mogen bouwen.

DE VALK OMSTREEKS 1895.

20. De in 1667 gebouwde achtkante molen volgens den grooten plattegrond van Leiden door C. Hagen, a^o. 1670.

30. De Valk (naar een photographie) omstreeks 1895, vóór de verlegging van de oprij of klucht in 1905. Het aangebouwde varkenshok is thans verdwenen, terwijl de raamverdeeling van het aanbouwsel gewijzigd is wegens het aanbrengen van een electrischen dubbelen maalstoel ; oorspronkelijk bevatte dit gebouwtje de twee keukens en den paardenstal.

40. De gevelsteen van 1743, in zijn tegenwoordigen toestand.

Vele eigenaars heeft de molen in den loop van drie eeuwen gehad. Bijna zonder uitzondering, en dan voor zéér korten tijd, waren tot op het midden der 19de eeuw twee molenaars, ieder voor de helft (annex gereedschappen, schuit, wagen en paard), eigenaar.

Het langst — ongeveer een eeuw — was de helft van den molen in het bezit van de familie van Deventer; de familie van Rhijn bewoont hem reeds 57 jaar.

Hier volgt de lijst van de eigenaars. Eigenaars van den standaardmolen waren :

	parten	jaren
Huygh Lyclaesz.	$\frac{1}{2}$	± 1615 -1627
Jeroen Aelbrechtsz. (van Heems- kerck)	$\frac{1}{2}$	
Jeroen Aelbrechtsz. (van Heems- kerck)	1	1627-1639

	parten	jaren
Cornelis Jeroensz. van Heems- kerck	1	1639-1646
Cornelis Jeroensz. van Heems- kerck	$1/2$	1646-1651
François Verlet ¹⁾	$1/2$	
Herbouw van den molen Anno 1667:		
Claes Jansz. van Tol	1	1651-16..
Willem Claesz. van Tol.	}	16. .-1696
Ary van Hoorn		
Gerrit Jacobsz.	$1/2$	1696-- 1697
Ary van Hoorn	$1/2$	
Jacob van Dalen X Cornelia v. Starrenburgh, zij hertr.	}	1697-1705
Aelbert v. Rosenburgh		
Ary van Hoorn	$1/2$	
Jan Ariensz. van Deventer	$1/2$	1705-170s
Ary van Hoorn	$1/2$	
Jan Ariensz. van Deventer	$1/2$	1708-1723
Joris Ariensz. van Deventer	$1/2$	
Jan Adriaansz. van Deventer	$1/2$	1723-1725
Adrianus Kuyckhoven/Arnoldus Barnevelt X Maria de Bruyn	$1/2$	
		1725— 1732

1) Verkocht zijn part 17-5-1651 aan Clement Lenaertsz. (van der) Ruys — bezitter van den halven molen van Rembrandt van 1636 tot 1647, zie Vosmaer „Rembrandt ses précurseurs etc.” blz. 148 — die dit deel reeds na 3 maanden, 10-8-1651, verkocht aan G. J. van Tol.

	parten	jaren
Jan Adriaansz. van Deventer .	$\frac{1}{2}$	1732-1735
Maarten van Royen .	$\frac{1}{2}$	
Herbouw van den molen Anno 1743:		
Adrianus van Deventer . . .	$\frac{1}{2}$	1735-1751
Maarten van Royen . . .	$\frac{1}{2}$	
Daniel van Royen	$\frac{1}{2}$	1751-1755
Adrianus van Deventer en Neeltje Lamens, zijn weduwe		1755-1778
Johannes van Deventer Azn.		1778-1781
en Geertruida Maria van Rom- burg, zijn weduwe		1781-1792
Geertruida Maria v. Romburg, hertr. Adrianus Fauel .	$\frac{1}{2}$	1792-1804
Jan Smit	$\frac{1}{2}$	
Geertruida Maria v. Romburg .	$\frac{1}{2}$	1804-1844
Jacob van der Horn Pzn. . .	$\frac{1}{2}$	
Helenus Burgersdijk . . .	1	1844-1851
Pieter Braat	1	1851-1853
Abram Jacobus Koole Gzn. .	1	1853-1863
(was ook eigenaar van „de Oranjeboom”)		
Michiel van Leeuwen. . . .	1	1863— 1869
Molenaar: zijn schoonzoon van Riebeek.		

Pieter van Rhijn . . .	parten 1	jaren 1869 1880
Jacobina Aleyda Schippers, zijn weduwe.	1	1880 -heden
Molenaar: Willem van Rhijn	sedert 1911.	

Kort na het beleg, in 1578, stonden blijkens een oude kaart rondom Leiden 11 molens; een eeuw later, in 1675, trof men er 8 meer aan. Het waren, gaande van den Rijn N.O.waarts den vestingwal langs:

1. *De Put*, korenmolen, genoemd naar den eigenaar van omstreeks 1615 Jan Jansz. Put, later (18de eeuw) de *Korenbloem* genaamd, in 1815 wegens bouwvalligheid gesloopt, stond op den vestwal aan den Rijn bij het Watergat ten Z. van de Morschoort.

2. *De Rintmolen*, runmolen, door het schoenmakers-gilde in 1616 gekocht van J. J. Verhijck, verbrand in den nacht van 12 Jan. 1775, herbouwd als korenmolen „*de Bul*”, gesloopt omstreeks 1862, stond op het bastion ten N. van de Morschoort.

In 1807 wordt melding gemaakt van den verfmolen staande op den vestwal ten N. van de Morschoort.

3. *De Juffer*, moutmolen, staande op hetzelfde bolwerk als 2, kort nadat hij grondig hersteld was aangestoken ¹⁾ door voorgaanden molen en eveneens

1) In het Leidsch archief is aanwezig: „Klagend Herdenken aan het afbranden van de moutmolen genaamt de Juffer op den 12den van Louwmaand 1775”. De wandbeschildering uit het bierbrouwers-gildehuis in de Lakenhal (Catal. der Schilderijen 1925, n° 305) stelt dezen moutmolen voor. Daar de nieuwe moutmolen „de Bostelkuip” (15) von 1770 dagteekent, is het waarschijnlijk dat de afbeelding van „de Juffer” vóór dat jaar geschilderd werd.

in 1775 verbrand, herbouwd als korenmolen de *Eendracht*, gesloopt omstreeks 1865.

4. *De Valk*, korenmolen op het bolwerk beoosten de (nieuwe) Rijnsburgsche poort.

5. *De Papegay*, ook wel bij verkorting de Gay genoemd, korenmolen op het bolwerk aan de Oostzijde van de Marepoort, gesloopt in 1726.

6. 't *Fortuyn* ¹⁾, korenmolen, herbouwd in steen in 1741, later (na 1790) 't Lam genaamd, afgebroken in 1850, stond op den wal achter de Zandstraat.

7. *De Vroegop*, korenmolen op het bolwerk westen de Heerenpoort, afgebroken in 1730.

8. *De Stier*, korenmolen op den hoek van Vestwal en Oude Heerengracht bij de Heerenpoort. De bouwvallige molen werd in 1687 door de eigenaars Jan Claesz. Soeteman en Jan Jansz. van Heusden in rooden baksteen herbouwd in den thans nog bestaanden vorm.

9. 't Lam, korenmolen aan het bolwerk aan de Noordzijde van de (nieuwe) ²⁾ Zijlpoort, gesloopt in 1788, daarna Stijfsel- en Poedermakerij.

10. *Grutmolen* bij de oude Hoogewoerdsche poort (ter hoogte van de Heerengracht), na 1659 verplaatst bij de nieuwe ³⁾ Hoogewoerdsche poort, komt op een kaart van 1742 niet meer voor.

1) Hoewel niet voorkomend bij *Blaeu* stond blijkens 't molenboek reeds in 1645 een molen achter de *Zandstraat*.

2) 5de uitlegging van 1644.

3) 6de vergrooting van 1659.

11. *De Hollandsche Tuyn*, moutmolen, later *Kijk* in de *Pot*, boekweitmolen, stond op het kort na 1659 aangelegde bolwerk bezuiden de nieuwe Hoogewoerdsche poort, afgebroken in 1780.

12. *Verfmolen*, bezuiden 11, op het bolwerk achter 't Levendaal.

13. *'t Kalf*, korenmolen, getimmerd in 1575 op de vest aan de Zijdgracht, vernieuwd in 1649, in 1733 vervangen door een steenen molen en verdoopt in de Oranjeboom, „geofferd” in 1904.

14a. Molen bij den wal aan de St. Jacobsgracht, „getimmerd” omstreeks 1592, omstreeks 1650 afgebroken.

14b. *De Koe*, korenmolen, werd ook een enkele maal in de 18de eeuw de *Loots* ¹⁾ genoemd, stond bewesten de *Koepoort* achter den wal, afgebroken in 1726.

15. *De Kaaskorf*, korenmolen, veranderd in 1770 in den moutmolen *de Bostelkuip*, stond bij den vestwal aan het eind van de Cellebroersgracht (thans Kaiserstraat), gesloopt in 1778.

16. *De Vechter*, korenmolen op het Blauwe bolwerk bewesten 17, afgebroken in 1726. Eerst in 1766 werd het recht van opstal overgedragen.

17. *D'Engel* of de *Spinder*, korenmolen op het Blauwe bolwerk (thans staat daar de Sterrenwacht), afgebroken in 1750.

1) Is mogelijk de oude naam van 14a en is op 14b overgedragen, of omgekeerd.

18. *De Moutmolen* alias *de Rijn*, gebouwd in Augustus 1575 benoorden de Witte poort, was eigendom van Rembrandt's familie; in 1645 verplaatst op bevel van den Gerechte naar de Zuidzijde van de poort, stond in 1729 stil, afgebroken in het daaropvolgende jaar. De nieuwe eigenaar herbouwde dezen molen van steen als korenmolen en veranderde den naam in dien van de Lely. Gesloopt omstreeks 1864 (zie Vosmaer blz. 13).

19. *De Romeyn*, korenmolen, gebouwd in 1574 op de plaats van het bastion de Pelicaen nabij de Weddesteeg door Lijsbeth Harmensdr., Rembrandt's grootmoeder (zie Vosmaer blz. 146), werd reeds in 1606 gebruikt door Daniel Dircksz. Romeyn, „gedemolieerd” kort na 1675. In 1700 werd aan het molenaarsgilde vergund op de plaats waar de Romeyn gestaan had een tuintje aan te leggen, om van dit terrein, waarvoor aan de stad recognitie betaald moest worden, nog eenig voordeel te trekken.

Toevallig vond ik in het archief nog melding gemaakt van twee lakenvolmolens, voor 't bouwen waarvan in 1646 door de stad vergunning gegeven werd. Te weten: een achtkante volmolen aan de Vliet buiten de Koepoort en een dito op een stuk warmoesland in de Slaagsloot tegenover den Broekpolder. Verder wijs ik nog op een volmolen de *Fortuin* aan den Haagweg, die afgebeeld is op een schilderij uit het begin der 19de eeuw (zie Catal. der Schilderijen in „de Lakenhal”, 1925, n° 282) en waarschijnlijk in 1700 gebouwd werd, daar een gevelsteen dit jaartal draagt.

De in het artikeltje over „Leidsche Windmolens” in „Buiten” van 22 Dec. 1923 vermelde „Roode Leeuw” dient te vervallen; evenzoo „het Kalf”, immers identiek met „de Oranjeboom”.

In de 18de eeuw was langzamerhand het aantal korenmolens te groot voor de behoefte geworden. Noodzakelijk dus, dat eenige verdwenen, wilden de andere molenaars kunnen blijven bestaan.

Vandaar, dat in 1724 het molenaarsgilde aan den Gerechte van Leiden verzocht 4 van de 12 korenmolens te mogen uitkoopen ¹⁾.

Blijkbaar werd dit ten deele goedgekeurd en werden de Papegay, de Koe en de Vechter in 1726, de Vroegop in 1730 gedemoliëerd. Uit een aantekening van 1729 blijkt, dat toen 4 korenmolens gesloopt waren en 2 stilstonden. In 1768 werd ook de Kaaskorf door 't korenmolenaarsgilde gekocht, en omgezet in een moutmolen. Zoo trachtte men de concurrentie den kop in te drukken. Opmerkelijk is nog hoe dikwijls de molens onderling van eigenaar verwisselden en hypothecair belast waren.

In de 2de helft der 19de eeuw werden op de omwalling nog slechts 6 molens aangetroffen en wel: de Valk, de Stier, de Oranjeboom, de Lely, de Bul en de Eendracht; de twee laatste (staande op de plaats van het oude Academisch Ziekenhuis) en de Lely vielen in de zestiger jaren, de Oranjeboom bij het Plantsoen

1) Te Dordrecht was goedgevonden om 3 van de 8, in Rotterdam om 7 van de 15 molens af te breken.

in 1904. Zoo bleven slechts gespaard de Valk en de Stier. De laatste, hoewel thans ontdaan van zijn verteerd kruiwerk; de Valk met gebroken lange spruit, sieren nog tot op heden de singels van Leiden.

Mogen deze twee eenige historische monumenten voor Leiden gespaard blijven, gerestaureerd ¹⁾ worden en nog jaren hun kruisende armen in de lucht rondwentelen.

G. C. HELBERS.

Leiden, Molen „de Valk”.

1) De onkosten van het dubbel bedrijf, onderhoud van grooten windmolen en electriciteit, vallen het **molenaarsbedrijf** te **kostbaar**. Zou het niet mogelijk zijn gelden tot herstel in te zamelen? Moge tevens eenmaal het ontsierende kantoorgebouwtje van den marktmeester, hetwelk het vrije uitzicht vanaf de markt op „de Valk” belemmert, ja zelfs bederft, verplaatst worden of verdwijnen.

HET SCHOONE RAPENBURG.

Es ist auch nicht leicht jemand in Leyden gewesen, welcher nicht von der Rapenburg zu sagen weisz. Solche ist eine lange Gasse; in der Mitte ist ein aufgemauerter Graben, auf dessen beyden Seiten hohe Linden stehen. Das Pflaster ist etwas niedriger nach dem Graben, als an den Häusern, daher die Gasse reinlich kan gehalten werden. Hat also Polyander Professor Theologiæ, welcher ein Hausz allhie gehabt, nicht ohne Grund rühmen können, dasz er in der schönsten Strasse der gantzen Welt wohne: weil Europa das schönste unter allen vier Theilen der Welt, Niederland in Europa, Holland unter den XVII. Provintzen, in Holland aber Leyden die schönste Stadt und in solcher Rapenburg die schönste Gasse sey.

H. L. Benthems Holländischer Kirch- und Schulen-Staat (a° 1698), I, blz. 114.

Van deze opmerking van Polyander à Kerckhove is ook gebruik gemaakt in Les Delices de Leide chez Pierre van der Aa (a° 1712); zie Leidsch Jaarboekje 1912, blz. 92.

Fabrikeurs en kooplieden te Leiden in 1782.

Toen tegen het einde van den Amerikaanschen Vrijheidsoorlog de Hollandsche kooplieden de handelsbetrekkingen met de nieuwe republiek wenschten te bevestigen, richtte men in verschillende steden verzoekschriften tot de Overheid om dit te bevorderen.

Zoo wendden zich ook den 18^{den} Maart 1782 een aantal Leidsche firma's tot de Grootte Vroedschap der Stad Leiden met de bede „omme te obtineeren het aangaan van Commercieele Verbintenissen met het Vereenigd-Noord-America”. Dit rekwest vond een gunstig onthaal, „in gevolge van ‘t welk de Stad Leyden een der eerste Steden dezer Provincie is geweest, uit welker eenpaarige medewerking de Resolutie van Hun Ed. Groot-Mog. in dato 28 Maart geboren is, „omme de zaak van wegen Hun Ed. Groot-Mog. ter Generaliteit daar heen te dirigeeren, en daarop ten sterksten te insteeren, dat de Heer Adams als Gezant van de Vereenigde-Staaten van America ten spoedigsten by Hun Hoog-Mog. mogte worden geädmitteerd en erkend.”

Op 15 April 1782 werd een nieuw rekwest aan Heeren Burgemeesteren overgegeven, tot dankzegging voor het gunstig besluit omtrent het vorige genomen en met een nader verzoek, „om aan den Handel deezer Republycq de vrugten der Commercieele Verbintenissen met het Vereenigd-Noord-America dadelyk te doen plukken”, door te willen bewerken dat de „Commerceerende Ingezetenen, van een aan te gaan Commerce-Tractaat met gem. Republycq het dadelyk genot erlangen, zo door de activiteit van 's Lands Marine en de bescherming van den koophandel en Zeevaart, als door alle verdere maatregelen, die . . . de Leden van 's Lands Souvereïne Regeering, ten algemeenen nutte dienstig zullen vinden.”

Deze verzoekschriften, die nog gevolgd werden door een gezamenlijk adres van de handeldrijvenden van Haarlem, Leiden en Amsterdam, zijn te vinden in: A. Loosjes Pzn., Gedenkzuil ter gelegenheid der vryverklaaring van Noord-America (Amsterdam, 1782), blz. 40 vlg., 51 vlg. en 78 vlg. Daar worden echter de namen der onderteekenaars niet afgedrukt. Aan gezien deze echter voor de kennis der toen te Leiden bestaande firma's van belang zijn, deelen wij hier de namen der onderteekenaars mede, volgens een exemplaar van het rekwest van 15 April 1782 in het archief van de firma J. & A. Le Poole.

Aan de Edele Groot-Achtbaare
Heeren, die van de Groote-
Vroedschap der Stad Leyden,
Geeven met schuldigen eerbied te kennen de

Ondergetekenden Fabriqueurs, Kooplieden, en verdere
Trafiquanten, geïnteresseerd in de Manufacturen en
Fabriquen deezer Stad :

Dat, enz. *(Was geteekend)*

Jan van Heukelom en Zoon.	Tilburg Bucaille en Comp.
De Wed. Nic. van Peene en Zoon.	Rutger van Putten.
Abraham Musketier en Zoonen.	Jacob Meerburg.
De Wed. Hend. Wilh. Clignet en Zoon.	Gysb ^t Soumain.
Simon Prins.	Karel de La Leyne.
Jan Sandra en Zoon.	S. v. d. Noorda.
De Wed. Iz. van der Meulen en Seye.	J. Kleyenberg Gz.
De Wed. Christiaan van der Meulen en Zoon.	De Wed. J. Theodoor Willer en Zoon.
Joh ^s de Soeten.	Adrianus Meerburg.
Pieter Verleus.	N. S. van der Steen.
Paulus Clos en Leembruggen.	Pieter Brouwer.
Pieter Lamberts.	Jan Dermout.
Jacobus Bronkhuyzen.	J. J. Boom.
N ^s Lemonnier en Comp.	Joh ^s Lisman Hub ^s Zoon.
Abrah ^m Kroeff.	Jan de Kruyff.
Joannes de Poorter.	Pieter en Joost van Poot.
Henricus Douw.	Vreede en van Marle.
Jan Dermout Junior.	François Kloppenburg.
F. A. van Oijen.	C. van Staveren en Zoon.
Carol ^s van Langen.	Jacob en Ab ^m Le Poole.
Steph ^s Jacob ^s van Langen.	D'Erve Jeronim ^s van Beurden de Jonge.
	Dirk Keun.
	Alb ^s Vlasvelt.
	Joh ^s la Lau.
	Jacob la Lau Jacobsz.

Johannes Prins en Comp.	Michiel van Bommel en Zoon.
Jac. Smazen en Zoon.	Adam de Leeuw en Zoon
Hendrik de Graaf.	pro Jacob Felix en Zoon.
Nicolaas Stekhoven.	Isaac de Schregel.
Jan de La Leyne.	Jacobus van Alkemade.
Matthys van Heukelom.	J. M. Petiet, per order van
Johannes Jacobus Boom.	myn Vader J. Petiet.
Jonas Stangerop.	J. P. van Bommel.
Jan Provoo.	Jacob Byleveld.
Adriaen de Poorter.	De Wed. Pieter van Peene.
Hend ^k Wareman en Zoon.	M. Lasoubs, Wed. A. de
Hubertus Boom.	Witte.
Adrianus Snarenberg.	Chr. Fr. Ruppe.
Karel Lebrecht Weyer, uit	Pieter Meijer en Zoon.
<i>naam van deszelfs Huis-</i>	Adam de Leeuw en Zoon.
<i>vrouw</i> L. Holswilders.	Paulus du Rieu en Zoon.
Lucas van Arxhoek.	Nicolaas du Rieu.
Corn ^a van Bommel.	<i>Per order de</i> Wed. Pieter
Hendrik Weyland en Zoon.	de Vriend.
F. van Lelyveld.	Joh ^s la Lau en Comp.
Pieter van Velthooven.	Aarnout Parmentier.
Martinus van den Bergh.	De Wed. Jan Brouwer en
Pieter Cornabé en Zoon	Zoon.
en Co.	<i>Per order</i> Willem Jonker.
J. Lisman Herm ^z .	Isaac Renaud.
J. Vermey en A. Hemerik.	Jaq ^s Pre la Pierre.
Hend. en Joh. Wareman.	

Medegedeeld door L. P.

LEIDEN IN 1834.

Binnen Leiden gekomen, gingen zij over het Rapenburg, waar, in 1807, door het springen van een kruidschip, eene zoo groote verwoesting was aangerigt, bezagen aldaar de nieuwe Roomsche kerk, en gingen toen op het stadhuis, de schoone schilderijen van Van Bree, de aan de pest stervende vrouw van Rembrand¹⁾, het laatste oordeel van Lucas van Leiden, de onthoofding der zonen van Brutus en andere schilderstukken bewonderen.

Des namiddags werd de burgt en eenige der nog overige fabrieken bezocht, waarbij zij tevens de groote armoede, een gevolg van het verval der eertijds zoo bloeiende lakenfabrieken, vooral bij dezen zoo bijzonder harden winter opmerkten, en hartelijk wenschten dat even als de Hooge-school, die toen zulk een aantal professoren en studenten telde, ook de fabrieken eens weder bloeijen mogten.

J. van Wijk Rz., Merkwaardigheden
uit elke provincie van ons Vaderland,
blz. 43 en 46.

1) Bedoeld is het schilderij van Tb. van der Schuer: De pest in 1682

STUDENTENGRAPPEN.

Te Egmond op Zee sal men den 29 deser verkopen 20 haring netten, seer bequaem om by donker op de straet te spreien, en de Stoepjes (stadssoldaten) door 't middel van 2 Catrollen daer mee in de lucht te wippen, gelijk by mijn tijd te Leyden in de Heeresteeg by de Pieters-Kerk met veel succes geprobeerd is. Men vong'er ook Oester-luy, Meisjes met olikoeken, en diergelyken volkje mer, tot sparing der onkosten; dewijl een eerlijk Student altijd geld te kort komt.

H. Doedyns, Haegse Mercurius van
26 April 1698, blz. 4.

INHOUD .

	Biz.
Een woord vooraf	V
Vereeniging „Oud-Leiden”. Verslag over de jaren 1924 en 1925	VII
Statuten, bestuur en ledenlijst.	IX
Korte Kroniek van Leiden en Rijnland. . . .	XVII

IN MEMORIAM :

J. P. J. Driessen, door H. J. J. M. Damen . .	XXXII
Dr. J. J. Hartman, door Dr. P. H. Damsté .	XXXIII
Mr. J. C. van der Lip, door Jhr. Mr. Dr. N. C. de Gijsselaar	XXXVI
F. Gordon, door Mr. Dr. J. C. Overvoorde . .	XL
W. Pera, door R. Zuidema.	XLIV
C. H. Nijkamp, door Dr. J. E. Kroon . . .	XLVII
P. J. van Hoeken, door J. P. Mulder	LI
G. Japikse, door W. A. Kriest.	LIV
J. F. Teunis, door P. H. van Thiel	LVIII
J. E. Kikkert, door A. W. J. van Driesten . .	LIX
W. Haanstra, door Dr. W. van Everdingen . .	LXII
W. A. Leembruggen, door J. C. A. Binnendijk .	LXVI
Dr. K. H. Roessingh, door Dr. L. Knappert . .	LXX
J. Idzerda, door Dr. H. J. M. Boonacker . .	LXXIV
C. H. Kouw, door K. Sijsma	LXXVII

	Blz.
Rede bij het 50-jarig doctoraat van Prof. Dr. H. A. Lorentz, door Dr. H. Kamerlingh Onnes	1
Leiden in het begin der 17e eeuw, door M. van Wijhe	17
Uit de Geschiedenis van de Gevangenis en het Tuchthuis binnen Leiden, door A. Hallema (met 1 afbeelding)	26
De korenmolen „de Valk” en de andere Leidsche walmolens, door G. C. Helbers (met 4 afbeel- dingen)	72
Het schoone Rapenburg (bladvulling)	84
Fabrikeurs en kooplieden te Leiden in 1782, door S. J. Le Poole L.Gzn.	85
Leiden in 1834 (bladvulling).	89
Studentengrappen (bladvulling).	90
Inhoud	91

